

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ HAFİS qızı NAĞİZADƏ

“ANTROPONİMLƏRİN MƏTNYARATMA İMKANLARI”

HSM-060201 - Ümumi dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Fazil Zaməddin oğlu Əhmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. MƏTN LİŦVİSTİKASI DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ	7-21
1.1. Azərbaycanca mətn dilçiliyinə aid tədqiqatlar	7-11
1.2. Mətnin əsas kateqoriyaları	11-21
II FƏSİL. MƏTNİN FORMALAŞMASINDA ANTROPONİMLƏRİN	
ROLU	22-61
2.1. Antroponimlər üslubi vasitələr kimi	22-45
2.2. Azərbaycan dilində antroponimlərin mətnyaratma imkanları	45-61
NƏTİCƏ	62-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	64-66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Adların öyrənilməsi hər zaman əhəmiyyətli və vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, antroponimlərlə bağlı bir sıra məsələlər hələ də tam həllini tapa bilməmişdir. Belə məsələlərdən biri antroponimlərin mətndəki funksionallığı ilə bağlıdır. Bədii ədəbiyyatda da onomastik vahidlərdən olduqca geniş şəkildə istifadə olunur. Beləliklə, biz deyə bilərik ki, poetik onomastika söz yaradıcılığında xüsusi rola malikdir. Hər bir bədii əsərin spesifik onomastik mənzərəsi vardır və bu mənzərə mürəkkəbliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bədii əsərdə baş verən hadisələrin əks olunduğu dövr onomastik mənzərə ilə sıx bağlıdır. Nəticədə, bədii ədəbiyyatın onomastik mənzərəsinə müxtəlif istiqamətlərdən yaxınlaşmaq daha məqsədəuyğundur.

Antroponimlər sisteminin təhlili belə bir müddəanı söyləməyə imkan verir ki, antroponimlərin funksiyalarını öyrənərkən, ilk növbədə, ən mürəkkəb münasibətlərin bütün müxtəlifliyini nəzərə almaq lazımdır.

Tədqiqat işində antroponimlər mətn formalaşmasının ən mühüm daxili linqvistik və digər vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Antroponim semantik və mətnyaradıcı xüsusiyyətlərə malik olan funksional-semantik əlamətdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilçiliyində indiyədək antroponimiya sistemi A.Qurbanov, N.M.Xudiyev, M.Çobanov, A. Paşayev, Ş.M.Sədiyev, və b. tərəfindən araşdırılmışdır.

S.M.Sədiyev antroponimlərin elmi tədqiqi ilə məşğul olan ilk azərbaycanlı dilçi alimlərdəndir. Onun onomastik vahidlərlə bağlı tədqiqatlarının nəticələri alimin “Dil haqqında hekayələr” və “Adlar necə yaranmışdır” kitablarında öz əksini tapmışdır. T.İ.Hacıyev daha çox poetik onomastika məsələləri ilə maraqlanmış, satirik əsərlərdə rast gəlinən xüsusi adların üslub imkanları haqqında elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Azərbaycanda onomastikanın bir elm kimi formalaşma tarixindən danışarkən A.M.Qurbanovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, onomastika sahəsində çoxşaxəli tədqiqatları ilə Azərbaycanda onomastikanın fundamental elmi əsaslarının

banilərindən biridir. A.M.Qurbanovun bu sahədə tədqiqatları Azərbaycan dili onomastikasının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Alimin "Azərbaycan onomologiyasının əsasları" kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. A.M.Qurbanovun rəhbərliyi altında çoxlu sayda onomatoloqlar hazırlanmışdır .

A.Paşa Azərbaycan onomastik vahidləri, xüsusilə antroponimlər haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Onun "Azərbaycan şəxs adları" əsərində ilk dəfə olaraq onomastik istiqamət verilmiş, müxtəlif kateqoriyalı şəxs adları arasında sərhədlər müəyyən edilmişdir. Müəllifin "Azərbaycan antroponiminin lüğət problemləri" əsəri də Azərbaycan antroponimlərinin linqvistik təhlili baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. H.Əliyevi daha çox antroponimin nəzəri məsələləri maraqlandırır. Alimin "Antroponimiyanın ümumi problemləri" kitabında onun antroponimin elmi-nəzəri xüsusiyyətlərinə dair baxışlar sistemi öz əksini tapmışdır .

G.Mustafayeva əsasən poetik onomastika sahəsində tədqiqatlar aparmış, adların üslub və linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Müəllifin "Adların üslub imkanları və onomastik vahidlərin üslub və linqvistik xüsusiyyətləri" adlı kitabları poetik onomastikanın öyrənilməsi üçün dəyərli vasitədir .

Antroponimlərin tədqiqi tarixindən danışarkən N.M.Xudiyevin də adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Alimin "Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı" kitabı xüsusilə böyük maraq doğurur. Kitabda Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülünə, inkişafına, qrammatik quruluşuna xüsusi diqqət yetirilir, bir sıra yeni mülahizələr irəli sürülür.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda Ə.Mikayılovanın rolunu da qeyd etmək lazımdır. Müəllifin "Onomastik vahidlərin üslubi imkanları" adlı monoqrafiyasında Azərbaycan bədii üslubunda mövcud olan onomastik vahidlərin üslubi - linqvistik xüsusiyyətləri təhlil olunmuş, şəxs adları, titullar, ləqəblər və yer adlarının tədqiqinə xüsusilə böyük önəm verilmişdir.

H.Hüseynova, əsasən poetik onomastika sahəsində tədqiqatlar aparmış, adların üslubu və linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Müəllifin "Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu" adlı kitabı poetik onomastikanın öyrənilməsi üçün dəyərli vasitələrdən biridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə antroponimlərin mətn yaratma imkanlarının nəzəri əsaslarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

- mətn linqvistikasının dilçiliyin bir sahəsi kimi rolunu müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilçiliyində antroponimlərin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək;
- antroponimik kateqoriyaların ümumi səciyyəsinə araşdırmaq;
- antroponimlərin mətnyaratma funksiyalarını öyrənmək;
- bədii mətnlərdə işlənən şəxs adları, təxəllüs və ləqəblərin üslubi imkanlarını müəyyənləşdirmək;

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini antroponimlər, predmetini isə antroponimlərin mətnyaratma imkanları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Biz öz tədqiqat işimizdə Azərbaycan dilində işlənən antroponimlərin mətnyaratmada rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, antroponimlərin öyrənilməsi ümumi dilçilikdə vacib və əhəmiyyətli məsələlərdən hesab olunur. Tədqiqat işində bədii əsərlərin antroponimik sistemə nəzər yetirilmiş və müqayisə yolu ilə təhlil edilmişdir. Bədii əsərlərdə müəllif tərəfindən istifadə olunan xüsusi adlar oxucuya həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi barədə müəyyən məlumat verir. Biz öz işimizdə bədii mətnlərdə işlənən antroponimik vahidlərin üslubi imkanlarını müəyyən dərəcədə araşdırmağa çalışmışıq.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti irəlidə mövzuya dair aparılacaq tədqiqatlarda buradakı məlumatlardan istifadə olunaraq antroponimlərin mətnyaratma xüsusiyyətləri barədə olduqca məhsuldar xarakterə malik olmasıdır. Tədqiq olunan dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onomastikaya, xüsusən də antroponimlərə aid mühazirə və seminarlarda istifadə edilə bilməsidir. Bundan başqa tədqiqat işinə bir sıra elmi məqalələrin yazılması zamanı da müraciət oluna bilər. Bədii əsərlərdə obrazların

antroponimlərinin bir sıra xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə bağlı məlumat verən tədqiqat işi digər işlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın işinin nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiq olunan dissertasiya işinin elmi-nəzəri mənbələri bir sıra ədəbiyyatlardan, qəzet materiallarından və müxtəlif internet resurslarından ibarətdir. Bundan başqa, elmi məqalələrə də geniş şəkildə yer verilmişdir. Tədqiqatda antroponimlərin mətnyaratma imkanlarının nəzəri əsaslarının fəaliyyət prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işi müşahidə, müqayisəli təhlil və nəticə çıxarılması, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin aqrobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müzakirə olunmuşdur və dissertasiya işi ilə bağlı 1 məqalə nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiq olunan dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Fəsillərin hər biri iki yarım fəsildən ibarətdir.

I FƏSİL

MƏTN LİNGVİSTİKASI DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ

1.1. Azərbaycanca mətn dilçiliyinə aid tədqiqatlar

1970-ci illərdə mətn dilçiliyinə aid tədqiqatlar, sintaktik vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuş işlərin həcmi kəskin şəkildə artdı, nəticədə, "mətn dilçiliyi" adlı yeni elmi istiqamət meydana çıxdı. Eyni zamanda, dilçilikdə daha böyük vahidlərin diskurs səviyyəsində tədqiqi və nitqin qrammatik qolunun əhəmiyyəti haqqında fikirlər yaranmağa başladılmışdır.

"Mətn dilçiliyi" dilçiliyimizdə işlənən yeni terminlərdən bir hesab olunur. O, müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Mətnlə bağlı aparılan araşdırmaların tarixi qədimdir. Bu terminin adı, əsasən, çex alimi V.Mateziusla əlaqəlidir. Bundan başqa, L.V.Şerba, F.Fortunatov, A.M.Peşkovski və başqa alimlər də bu sahədə maraqlı işlər görmüşlər. V.Mateziusun mətnlə bağlı araşdırmalarından sonra cümlənin aktual üzlənməsi nəzəriyyəsi müxtəlif ölkələrdə tədqiq olunmağa başladı. Cümlənin aktual və formal üzlənməsi yalnız onun araşdırmalarından sonra dəqiqləşməyə başladı [6, s.689-690].

Daha sonra bu məsələ bir sıra alimlərin də diqqətini cəlb etməyə başladı. Sovet dilçiliyində bu məsələ K.Q.Kruşelniskaya tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Müasir dövrdə isə bir sıra xarici ölkələrdə yaşayan tədqiqatçılar Mateziusun fikirlərindən istifadə edərək, bu məsələni araşdırma obyektinə çeviriblər.

Azərbaycan dilçiliyində mətn lingvistikası ilə bağlı tədqiqatlar yeni bir mərhələ hesab edilir. K.M.Abdullayevin, F.Ağayevanın, Ə.Xəlilovun bu sahədə rolu böyükdür. Belə ki, F.Ağayevanın "Şifahi nitqin sintaksisi" əsəri, Ə.Xəlilovun doktorluq dissertasiyası bu sahədə əsaslı mənbələrdəndir. Bu tədqiqat işlərində dialoq, əvəzliyin sintaktik səviyyədə rolu və s. kimi məsələlər əsaslı şəkildə araşdırılmışdır [6, s.691].

K.Abdullayev Azərbaycan dilçiliyində sintaksinin nəzəri problemlərinə hərtərəfli şəkildə toxunmuşdur. Onun "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri

problemləri" adlı doktorluq dissertasiyası mətn sintaksisinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbədir. Belə ki, bu dissertasiyada mətn sintaksisi haqqında bütün elmi məxəzlər tədqiqata cəlb edilmiş, onları ümumiləşdirib dilçilik üçün çox maraqlı nəticələrə gəlinmişdir. K.Abdullayev mətnin elementləri, strukturu və s. məsələləri işıqlandırmışdır.

Göstərilən əsərin avtoreferatında K.Abdullayev yazır. "Məhiyyət etibarilə hər bir ədəbi mətn sintaktik, fonetik, morfoloji, leksikoloji və s.cəhətdən linqvistik təhlilə cəlb edilə bilər.... Dilçiliyin xüsusi sahəsi olan mətnin linqvistikası birinci növbədə xüsusi struktur vahid olan mətnin cümlə ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə olması anlayışı ilə əlaqədardır" [6, s.692].

Mətn nədir? Bu sualın cavabı üçün müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə müraciət etsək, fərqli cavablara rast gəlirik.

Polşa dilçisi Piter Sqall yazır: "Daha doğrusu mətni təşkil edən hadisələr ilə yanaşı, nitq hadisələri kimi çıxış edə bilən cümlələr arasında münasibətlər də mətnin linqvistikasının predmeti ola bilər. Başqa sözlə desək, semantik münasibətləri əhatə etmək üçün, görünür, differensial vasitələrə malik olmaq cümlənin sadə ardıcıl semantik təsvirindən daha çox lazımdır" [6, s.693].

Belə bir yanaşmaya alman alimi Ziqfrid Şmitddə də təsadüf edilir. A.Q.Ruznev isə öz əsərlərində mətn və abzası bir - birindən əsaslı şəkildə ayırır. İ.F.Rudolfun bu barədə fikirləri isə bəzi alimlərin etirazına səbəb olur. Buna əsas səbəb onun mətni semantik tam hesab etməsidir. Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, K.Abdullayev bu barədə fikirlərini belə ifadə edir – o, başqa bir sintaktik kompleksin və ya yeni cümlələrin məna və məhiyyətində müəyyən semantik naqisliyi aradan götürür. Beləliklə, o mütləq məna bitkinliyi nümayiş etdirir [2, s.13].

Mətni tərkib hissələrinə ayırmaqla onun quruluşunu aydınlaşdırmaq mümkündür. Sadə mətnlər bir cümlədən ibarət olduğu halda, mürəkkəb mətnlər iki və daha artıq cümlədən təşkil olunurlar. Mətn linqvistikası ilə məşğul olan alimlərdən Volfanq Dressler cümləni mətn hesab etmir.

Son dövrlərdə mətn linqvistikası ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, bu sahə dilçilik sahəsində yeni olsa da, bir sıra məsələlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayır.

"Mətnlə, yəni müxtəlif cümlələr birliyi ilə bağlı hər hansı bir tədqiqata başlamazdan əvvəl mətn anlayışının özünün iki məqamda işləmə biləcəyini nəzərə almalıyıq" [2, s.19].

Mətn sintaksisinə dair aparılan tədqiqatlar, xüsusən, abidələrin dili əsasında və bədii mətnlər üzərində araşdırılmışdır. Mətn dilçiliyinin bir elm kimi formalaşması müasir filologiya elminin bütün inkişaf yolu ilə bağlı olmuşdur. Bu, insanların ünsiyyətinin ilkin şərtlərinin təşkili haqqında elmdir. Mətnin intensiv tədqiqi dil linqvistikasından nitq linqvistikasına, möhkəmlənmə aktına keçidin konturunu müəyyənləşdirir.

Mətn linqvistikasının yaranması bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur ki, bunlardan da ən mühümləri əlaqəli elmlərin (üslubiyyat, sintaksis, informasiya nəzəriyyəsi, psixolinqvistika, neyrolinqvistika), həmçinin ümumi dilçilik semantikasının inkişafıdır. Müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmununun, formalarının və texnologiyalarının yeni aspektləri dövrümüzün ən perspektivli tendensiyalarından biri - mətnin tədris prosesinə daxil edilməsi, təhlili və yaradılması ilə əlaqələndirilir.

K.Abdullayev dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqat zəruriliyindən bəhs edərkən qeyd edir: "Azərbaycan türk dilçiliyində mətn son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Təbii olaraq mətn dilçiliyinə və eləcə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi səciyyəli xüsusi işlər yox kimidir. Bununla yanaşı, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diktə edir ki, problemitikanın təcili olaraq öyrənilməsi zəruridir" [3, s.199].

Dil təhsilinin əsas vəzifələrindən biri kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır. Bu anlayışa, ilk növbədə, mətnlər yaratmaq bacarığı daxildir. Ona görə də məhz ən yüksək ünsiyyət vahidi olan mətn dil və nitq fəaliyyətinin kommunikativ yönümlü tədrisinin əsas obyektini kimi ötən əsrin sonlarından baxılmağa başlamışdır.

K.M Abdullayev qeyd edir: "Mətnin tərkibində cümlələrin ancaq qarşılıqlı sintaktik bağlılığı mətnin formalaşması üçün kifayət deyil. Bağlılığı yalnız formal əlaqə kimi anlamaq düz deyil. Mətnin elementlərinin formal, psixoloji semantik və məntiqi cəhətdən əlaqələnməsi onu bir vahidə çevirir. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar mətnin elementlərinin təkrar olunmasını (rekurensiya), yəni onların semantik bağlılığını əsas səciyyəvi cəhət sayırlar. Türk dillərində mətni bağlayan bu vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi mətni formalaşdırır "[2, s.81].

Dilin sintaktik səviyyəsinə mürəkkəb sintaktik vahidlər, eləcə də dil üçün xarakterik olan söz birləşmələri və cümlə nümunələrinin birləşməsi daxildir, yəni MSB yüksək semantika və quruluşa görə söz və cümlə birləşmələri ilə linqvistik vahid kimi çıxış edir.

"Mətn ümumi sintaktik mexanizmdə xüsusi avtonom quruluş təşkil edir, nitq vahidlərinin aşağıdan yuxarıya düzülüşündə bitkin fikir ifadəsinin əsas vahidi sayılır, lakin tam bitkin fikir makromətnlərdə ifadə olunur. Mikromətnlər makromətnlərin əsas hüceyrəsi təşkil edir. Mikromətnlərin hüceyrələri cümlələrdən, cümlələrin hüceyrələri sözlərdən və birləşmələrdən, sözlərin hüceyrələri morfem və fonemlərdən ibarətdir" [32, s.9].

Təbii ki, bu mühüm kateqoriyanın tədqiqi böyük elmi maraq doğurur. Bu baxımdan "Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlər" kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Adil Babayev "Dilçiliyə giriş" kitabında qeyd edir : "Təktərkibli cümlələri mətn hesab etmək olmaz, çünki mətndə müəyyən semantik-məntiqi-psixoloji əhatə olmalıdır. Məntiqi - predikat və qrammatik xəbər iştirak etdiyi təktərkibli cümlələr də mətn ola bilməz, çünki onda cümlənin "başlanğıc" adlanan hissəsi tam verilə bilmir. Ona görə də mətn geniş cümlədən ibarət olmalı, onun bütün komponentləri iştirak etməlidir" [6, s.698].

"Mətn sintaksisi" xüsusi dilçilik fənni kimi onilliklər ərzində universitetlərin filologiya fakültələrinin "ümumi dilçilik" və müasir dilçiliyin əsas kurikulumlarına daxil edilmişdir, lakin Azərbaycan ali məktəblərində böyük tələbat olan uyğun monumental dərsliyin olmaması bu sahədə həm tədris prosesini, həm də gənc

mütəxəssislərin və tədqiqatçıların praktiki işini çətinləşdirir. Təbii ki, illərdir universitetlərdə tədris materialı kimi öyrənilən bir fənn üzrə möhkəm dərslik hazırlamaq çox çətin və son dərəcə məsuliyyətlidir. Ona görə də bu kitab çox əhəmiyyətli və dəyərlidir.

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyi tarixində mətn linqvistikası problemlərinin ilk tədqiqatçısı, bu sahə dərsliklərinin ilk müəllifi, tədqiqata sistemli və məntiqi yanaşması ilə seçilən akademik K.M.Abdullayevin Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq mətn dilçiliyi problemlərinin araşdırılmasında göstərdiyi diqqətəlayiq səylər nəticəsində dilimizdə mətn linqvistikasının əsası qoyulmuşdur.

1.2. Mətnin əsas kateqoriyaları

N.Novruzova qeyd edir: "Mətn - ümumi sintaktik mexanizmdə avtonom-xüsusi quruluş təşkil edir. Bu quruluşu, bu mexanizmi yaradan cümlələr qrupu və onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi problemi sintaksisə yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Məlumdur ki, söz və söz birləşmələri qrammatik vahidlərin köməyi ilə əlaqələnir, bir-birinə bağlanaraq cümlələri əmələ gətirir. Cümlələr isə kiçik və böyük mətnləri yaradaraq onun hissələrinə çevrilir" [32, s.29].

Hazırda mətn kateqoriyaları digər dil hadisələrindən fərqləndirilən nitq bütövlüyünün spesifik xüsusiyyətləri kimi müəyyən edilir. Bədii mətnin ümumbəşəri mənalarını nəzərə alaraq, kateqoriyalar onun məzmununun abstraksiyasının elə bir mərhələsidir ki, burada ideal varlıqlar seçilir, konkret bədii mətnlərin məzmunu ilə əlaqələndirilir.

V.V.Vinoqradov mətnin mənimsənilməsi üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdır:

- "1. Mətnin kateqoriyalarının və komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin praqmatik, semantik, psixolinqivistik və s. aspektlərdə araşdırılması;
3. Mətnin qurulma texnikası və aktual üzvlənmə problemlərinin öyrənilməsi".

[40, s.53-57].

Mətn kateqoriyası (xarakteristikası) bütün mətnlər üçün xarakterik olan və onsuz heç bir mətn mövcud ola bilməyən xüsusiyyətdir, yəni o, artıq əsas müəllifin niyyəti

səviyyəsində proqramlaşdırılmış tipoloji xüsusiyyət olub, niyyətin ayrıca parametridir.

Koheziya mətnin əsas kateqoriyalarından biri hesab olunur. Bu termin ilk dəfə fizikada yaranmışdır. Onun termin kimi dilçilik elminə gəlməsi isə Mayk Xallideyin adı ilə bağlı olmuşdur. Latın dilindən götürülən bu söz "bağlılıq" "əlaqəlilik" və s. mənalarda işlənmişdir.

"Koheziya mətn əlaqəsinin xüsusi formasıdır və kontinum vasitəsilə təmin edilən ayrı-ayrı xəbərlər, faktlar, hərəkətlər arasında məntiqi əlaqəni təmin edir. Koheziya - kontinumu ayrı - ayrı məlumat, fakt, hərəkətin qarşılıqlı asılılığını təmin edən xüsusi əlaqə növüdür" [41, s.73-74]. Semantik münasibətlərin yaradılması koheziyanın məndəki başlıca məqsədi hesab olunur, çünki, o, mətni gerçəkləşdirən əsas vasitələrdən biridir.

N.Novruzova koheziyanı formal koheziya, psixoloji koheziya və məntiqi koheziya kimi növlərə ayırır ki, burada formal koheziya dedikdə onun yalnız mətnin tərkib hissələri arasında deyil, həm də cümlədə söz və söz birləşmələri arasında və həmçinin mürəkkəb cümlələrin də komponentləri arasında özünü göstərdiyini nəzərdə tutur. Psixoloji koheziya dedikdə, mətnlərdə məzmun əlaqəsinin vacibliyini önə çəkir ki, bu əlaqə tipi də lirik təkrarlar və qrammatik təkrarlar kimi biruzə edir. Sonuncu növ kimi göstərilən məntiqi koheziya isə mətnlərdə məzmunun tədricən açılmasını, semantik-məntiqi ardıcılığını və ən əsas tema-rema əvəzlənməsini təmin edir [32, s.56].

Adı çəkilən növlər daim bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olub, biri digərini tamamlayır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, koheziya sadəcə sintaktik bütövlərdə deyil, həmçinin mürəkkəb mətnlərdə də mövcud olur və onun yaranmasına yardım edir. Obrazlılıq - bildiyimiz kimi, bədii ədəbiyyatı obrazlılıq olmadan təsəvvür etmək olmaz. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, əsasən, metaforlarla özünü göstərir. Metafor- "köçürmə" deməkdir, bir əşya və hadisəyə aid olan əlamətin başqa varlıq üzərinə köçürülməsi ilə yaranır.

Mətn linqvistikasının yaranması bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur ki, bunlardan da ən mühümləri əlaqəli elmlərin (üslubiyyat, sintaksis, informasiya nəzəriyyəsi, psixolinqvistika, neyrolinqvistika), həmçinin, ümumi dilçilik semantikasının inkişafıdır. Müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmununun, formalarının və texnologiyalarının yeni aspektləri dövrümüzün ən perspektivli tendensiyalarından biri - mətnin tədris prosesinə daxil edilməsi, təhlili və yaradılması ilə əlaqələndirilir.

"Assosiativlik" - "gizli əlaqə" də adlandırmaq olar, çünki, bəzən mətnlərdə koheziyanın bir növü aşkar yox, gizli surətdə mövcud olur. Assosiativlik koheziya formaları bəzən mətndən kənara çıxır və o zaman mətnin mənasını açmaq çətinləşir" [32, s.58]. Koheziyanın bu vasitəsi, əsasən, özünü bədii mətnlərdə göstərir.

Ritmilik - nəsr əsərlərində, xüsusilə, poeziyada geniş yayılan vasitələrdən biridir. Burada intonasiyanı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır, çünki mətnin tərkib hissələri arasındakı uyum onun vasitəsilə reallaşır. O, ritmin üzə çıxma, təzahür olma qaydasıdır. Ümumiyyətlə, koherentlik mətnin bütövlüyünü təmin edən əsas vasitələrdən hesab olunur [35, s. 58].

"Predikasiya - (xəbər) ifadə olunan fikrin, məzmununun obyektiv aləmlə əlaqəsinin dildə ifadəsi, linqvistik ifadəsidir. Predikasiyada məntiqi subyekt məntiqi predikat vasitəsilə şərh olunur, aydınlaşdırılır, nəticədə isə təsdiq ya da inkar edilir. Bununla da predikativlik cümləni söz birləşməsindən fərqləndirir" [35, s.64]. Məsələn, şirin qız - qız şirindir, soyuq otaq-otax soyuqdur, rəngli kağız - kağız rənglidir, uzaq yol-yol uzaqdır, maraqlı film-film maraqlıdır və s.

İ.P.Qalperinin fikrincə, prospeksiya yalnız qrammatik kateqoriyadır. Başqa sözlə, prospeksiya dil faktlarının nitqə köçürülməsi (transport) formasıdır [41, s.106].

Prospeksiya mətndə elə bir bağlılığı təmin edir ki, orada mövcud olan informasiya gələcəkdə veriləcək informasiya ilə əlaqələnsin. O, özünü daha çox elmi mətnlərdə göstərir və bir sıra ifadələr vasitəsilə mövcud olur. Məsələn, "daha ətraflı bir qədər sonra," növbəti hissələrdə bu barədə məlumat verəcəyik" və s.

"Retrospeksiya" Latın dilindən götürülmüşdür, mənası "geriyə" deməkdir. Bu kateqoriya insanın hafizəsində mövcud olan olub - bitmiş hadisələri hal-hazırda baş

vermiş hadisələrlə əlaqələndirir. Beləliklə, oxucu mətndə zamanların əlaqəsini anlayır. Bu kateqoriyanın əsas vəzifəsi keçmişdə mövcud olan hadisələri indi baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirməkdir. İ.R.Qalperin onun üç növünü qeyd edir:

"a)oxucunun yaddaşındakı keçmiş hadisələri bərpa edərək, yeni informasiya verir və gələcək hadisələrin gedişatını başa düşməkdə ona kömək edir;

b) keçmiş faktların yeni şəraitdə, yeni məzmununda izahına yardım edir;

c) mətnin müxtəlif üzvlərini fəallaşdırır" [41, s.106].

Mətnin əsas kateqoriyalarından olan retropreksiyanı bəzən prospeksiya ilə qarışdırırlar,çünki bu kateqoriyalar bir-birinə çox bənzəyir. Onlar arasındakı əsas fərq budur ki, retropreksiyanın mətnin formalaşmasında rolu daha böyükdür. Retropreksiya mətnlərdə "sonrakı hadisələr göstərdi ki", "xatırladı ki", yadına gəlir ki və s. sözlərin köməyi ilə yaranır. Biz deyə bilərik ki, hər bir mətn bu kateqoriyanın köməyi ilə yaranır, çünki, o, mətnlərin yaddaşda saxlanması üçün əsas vasitələrdən biridir. Belə ki, mətni oxuyan hər bir kəs keçmiş, olub bitən hadisələri xatırlayır və onu təzə baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirməyə çalışır.

Retrospeksiyanın 2 növü vardır:

1) subyektiv retrospeksiya mətni oxuyan zaman oxucularda yaranan emosionallığın bir hissəsi hesab olunur. O, mətni oxuyanın olub-bitmiş əhvalatlara geri dönüşünə yardım edir;

2) obyektiv retrospeksiya isə olub-bitmiş hadisələrin hafizədə özünü bərpa etməsinə kömək edir. Beləliklə, oxucu müxtəlif məlumatların təkrarından əsaslı şəkildə yararlanır [32, s.61].

Belə ki, subyektiv retrospeksiya mətni oxuyanın əsas fikrini olub bitən hadisələrə, obyektiv retrospeksiya isə onun baş vermiş hadisələrə geri dönüşünü yaradır.

Bildiyimiz kimi, mətnin əsas kateqoriyalarından biri də aktual üzvlənmədir. Aktual üzvlənmə dilçilik ədəbiyyatında ən az araşdırılmış sahələrdən hesab olunur. Bu terminin işlədilməsi V.Mateziusun adı ilə bağlıdır. Aktual üzvlənmədən danışarkən tema-remə məsələsinə də toxunmaq lazımdır.

Müəllif K.M.Abdullayev özünün "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" əsərində temanın danışan və qəbul edənin bilik bazası olmasını və bu bilik bazasının olmadığı təqdirdə məlumatları ötürmək baxımından mətndə irəliyə heç bir addım atmağın mümkün olmadığını qeyd edir. Bununla yanaşı müəllif, rema haqqında danışarkən qeyd edir ki, informasiyanın əsas nüvəsini rema təşkil edir və o nitq fəaliyyəti zamanı müəyyən dərəcədə aktuallaşmağa, xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmağa məruz qalır [3, s.119].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tema cümlənin işlənməsində əsas məqsəd hesab olunmur. Belə ki, burada əsas məqsəd tema barədə yeni bir informasiya bildirməkdir. Rema isə informasiyanın əsası və yeni məzmunudur, əsas məlumat onda mərkəzləşir. Belə ki, həm tema, həm də rema söyləmin komponentləridir.

Ə.Abdullayev "Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs" kitabında qeyd edir: "Sintaqmatik cəhətdən zəif söyləmlər (paradiqmanın qüvvətli üzvləri) neytral nitqdə ilk göstərici kimi xarakterizə edilir. Tema əvvəldə, rema isə sonda gəlir. Tema və remanın intonasiya əlamətləri neytrallaşır: tonun temada yüksəlməsi ya tam itir, yaxud nitq taktının sonunda tonun adi, yüngülcə yüksəlməsi ilə müşayiət olunur, remanın vurğusu isə qüvvəsinə görə cümlənin sonunda adi fraza vurğusundan yüksək olmur" [1, s.32].

Mətnin əsas kateqoriyalarından biri hesab olunan inteqrasiya latınca "integer" sözündən götürülmüşdür, hər hansı bir şeyin təkrar düzəldilməsi, bərpa edilməsi mənalarını bildirir. Onun yardımı ilə mətnin müxtəlif parçaları qovuşaraq bütöv yarada bilirlər. İnteqrasiya bir neçə mərhələlərdən ibarətdir.

Bitmə - inteqrasiyanın ilkin pilləsi hesab olunur. Bu zaman inteqrasiyanın zəifləməsi müşahidə edilir, həmçinin informasiya da tam və aydın verilmir. Bu mərhələ sintaktik bütövün əsas əlaməti hesab olunur.

Qurtarma - inteqrasiyanın ikinci pilləsidir. Burada digər mərhələlərə nisbətən daha geniş informasiyalar özünü göstərir. Belə ki, burada inteqrasiya da daha bitkin xarakter daşıyır.

Tamamlanma - inteqrasiyanın sonuncu mərhələsi hesab olunur. Burada inteqrasiyanın tam olması nəzərə çarpır. Bu mərhələ, əsasən, makromətnlərdə özünü göstərir [32, s.63].

N. Novruzova "Mətn sintaksisi" kitabında inteqrasiyanı iki yerə ayırır :

"Obyektiv inteqrasiya müəllif fikrinin oxucuya çatdırılma formalarından asılıdır. Burada müəllifin mətnqurma üsulları, fərdi üslubu əsas rol oynayır. Subyektiv inteqrasiya isə oxucunun fərdi keyfiyyətlərindən, onun intellektual səviyyəsindən, informasiyanı yadda saxlama və əlaqələndirmə qabiliyyətindən asılıdır" [32, s.64].

Mətnin kateqoriyaları bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənilir. Məsələn, kogeziya və inteqrasiya arasında bir sıra fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, inteqrasiyanın yaranmasında fasilə iştirak etmir və, o, ardıcıl şəkildə gerçəkləşir. Kogeziyada isə belə deyildir, çünki, onun yaranmasında fasilə xüsusi önəm daşıyır.

Mətnin əsas xüsusiyyətləri onun bütövlüyü, ardıcılığı, artikulyasiyası, tematik, məntiqi, zaman, lokal, qiymətləndirici, kompozisiyadır.

Bütövlük (semantik) mətnin mənalı vəhdətidir, mətn nitq fəaliyyətinin nəticəsidir, yəni, hər bir insan fəaliyyəti kimi onun da məqsəd və motivi olur və onlar nitqin predmetini müəyyən edir.

Aşağıdakı xüsusiyyətlər bu kateqoriyaya aiddir:

- mətn konkret mövzuya dair bəyanatdır;
- mətndə danışanın niyyəti həyata keçirilir;
- mətn üçün başlıq seçə bilərsiniz;
- mətnin başlanğıcı və sonu var (yəni diskret).

Əlaqədarlıq struktur xüsusiyyətidir. Mətn mənaca və formal olaraq xüsusi qruplara bağlı bir neçə cümlədən ibarət mürəkkəb obyekt hesab olunur. Bağlılığın əsasını "kommunikativ davamlılıq" təşkil edir, hər bir cümlə əvvəlkinin əsasında qurulur.

Mövzu, müəllifin niyyəti kimi, istənilən mətnin vacib və zəruri xüsusiyyətidir. Bu mətnin özəyinə daxil olan və onun strukturunu müəyyən edən ekstralingvistik amildir. Mövzu - mətnin tezisinin mövzusu kimi çıxış edən nitq mövzusu, reallıq sferasıdır, mətnin daxilində yaradılan ümumi problemdir. Mətnin nədən bəhs etdiyi

sualına cavab verməklə mövzu müəyyən edilə bilər. Mövzu nominal cümlələrin köməyi ilə formalaşır və tematik birliyin tematik sahəsini təşkil edən tematik qruplarda ifadə olunur.

Əsas tezis (əsas fikir) müəllifin nöqteyi-nəzəridir, nitq mövzusunun və müəllifə görə onun əsas xüsusiyyətinin göstəricisini ehtiva edir. Tezisi formalaşdırmaq üçün iki suala cavab vermək lazımdır:

1. mətndə deyilənlər;
2. bu mövzuda deyilənlər.

Tezis birbaşa təsiredici funksiyası olan mətnlərdə ifadə olunur. Bəzi hallarda tezis mətndə "həll edilir", sonra mətni sıxaraq yenidən qurulur. Tez-tez bir mətn məzmunu məntiqi şəkildə quraraq ardıcıl olaraq düzölmüş bir neçə tezis ehtiva edir. Açar sözlər - əsas semantik yükü daşıyan, təqdimat məntiqini əks etdirən əsas söz və ifadələr mətndə təkrarlanır.

Mətnin ümumi mənası onun minimal semantik hissələrində olan məlumatların təhlili zamanı aydınlaşdırılır, yəni mətnin özü məna formalaşması prosesinin əksidir. Fraqmentin informasiya rolu kompozisiyanın özündən və yerləşmə ardıcılığından asılıdır. Təqdimat məntiqi ilə mülahizə məntiqi həmişə üst-üstə düşür.

Mətnin tonallığı müəllifin psixoloji vəziyyətini, mətnin emosional və ekspressiv məzmununu əks etdirən mətn kateqoriyasıdır. Tonallıq sahəsi müəllifin psixoloji özünü ifşasının nəticəsidir ki, bu da mətnin ünvanına güclü təsir göstərir.

"Mətn qapalı xüsusiyyətinə malikdir. Qapanma mətndə dərəcələrə ayrılır: ilkin qapanma; fasiləli qapanma; tam qapanma. Qapanma həm qrammatik, həm semantik cəhətdən və həm de intonasiya ilə bağlı reallaşır" [32, s.55].

Mətnin müvəqqətiliyi (mətn vaxtı). Zaman və məkan maddi hər şeyin universal xassələridir, hadisələr dünyası üçün zəruri şərtidir. Mətn bir əks kimi reallığın bir parçasını müəyyən edir. Obyektiv vaxt real vaxtın (tarixi, təqvim) nisbətən adekvat əksidir. Konseptual zaman anlayışların təhlili əsasında yaranan ideal varlıqların əksidir. Bu vaxtlar arasındakı fərq istinad nöqtəsindədir. Dil vasitələri zaman mənasını bildirən söz və ifadələrdir.

Mətnin quruluşu üç tərkib hissəsindən ibarət olur:

- 1) başlanğıc;
- 2) orta;
- 3) sonluq.

A.Babayevin bu barədə fikri maraqlıdır. "Başlanğıc burada mətnin mövzusunun (tema) məntiqi psixoloji əsası qoyulur. Qrammatik üzvlər mənə yükü ilə maksimum dərəcədə yüklənir, yəni başlanğıc özü məntiqi semantik cəhətdən dolğun olmalıdır. Mətnin orta hissəsində başlanğıcdakı fikir nisbətən açılır. Bu hissədə başlanğıcda qoyulmuş fikir dəqiqləşməyə, elementlər reallaşmağa, üzvlər aydınlaşmağa başlayır. Mətnədə fikri məntiqi psixoloji cəhətdən tamlaşdıran, qrammatik sintaktik cəhətdən yekunlaşdıran hissə sonluq adlanır" [6, s. 696-697].

Mətn heç vaxt bir mətn kateqoriyası ilə modelləşdirilmir. Mətnin bütün kateqoriyalarının bir məqsədi var - mətn müəllifinin kommunikativ niyyətini həyata keçirmək və ya deşifrə etməkdir.

Bütün mətn kommunikativ sistemdir, mətn kateqoriyası bu sistemin linqvistik vasitələrlə maddiləşən kommunikativ xətlərindən biridir. Beləliklə, mətni kommunikativ struktur kimi, müəllifin niyyətinin nitq reallaşması kimi başa düşmək olar. Mətn məzmun tərəfinin və onun təşkili göstəricilərinin çox mürəkkəb kommunikativ birliyi - elmi mətnlər üçün xüsusilə vacib olan, terminologiya sistemini, ən əsası isə mətnin hissələri arasında müxtəlif ünsiyyət vasitələri sistemini özündə birləşdirən metamətn məlumatıdır.

Mətn təşkil edilərkən onun tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və semantik qarşılıqlı hər zaman önə gətirilir və nümayiş etdirilir ki, mətn elə bir tamlıqdır ki, onun tərkibləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. Onun tərkib hissələri – cümlələri, söz birləşmələri və sözləri öz mahiyyətinə uyğun olaraq elə ardıcılıqla gəlir ki, mətni oxuyarkən hər bir cümlə özündən sonra gələn cümlənin başa düşülməsində köməkçi olur [32, s.69].

Mətnədə hər şey şifahi ifadə edilmir. Bədii və publisistik mətnlərdə və çox vaxt danışq mətnlərində alt mətn deyilən bir anlayış vardır, yəni sözlə birbaşa ifadə olunmayan, lakin mətnin müəllifləri tərəfindən nəzərdə tutulan məlumatın qavranılmasıdır. Belə ki ,o, mətnin hazırlanmasından əvvəl olan bəzi faktlar haqqında

bilik, ideyalar, xəbərdarlıq rolunu oynayır. Ümumi müddəa mövcud olduqda, mətni göndərən və qəbul edən şəxs onu tam və adekvat başa düşür. Əgər mətnin müddəaları yaddırsa və ya onun alıcısı üçün sadəcə olaraq naməlumdursa, o, qeyri-adekvat qəbul edilə bilər. Bu hallarda başa düşülməsini təmin etmək üçün bütün məlumatların, hətta onun təkrarlanmasının daha dolğun və ətraflı ifadəsi tələb olunur. Qeyri-adekvat qavrayış ünsiyyətdə çox rast gəlinən bir hadisədir. Buna görə də qeyri-adekvat qavrayış ehtimalı həmişə nəzərə alınmalı və onun istisnası axtarılmalıdır.

N.Novruzovanın fikrincə, "Mətn " adı altında həm böyük bədii, elmi, publisistik əsərlər, həm də geniş mətnlərin içərisindəki bir neçə cümlənin əmələ gətirdiyi və bitmiş bir fikir ifadə edən sintaktik vahidlər nəzərdə tutulur [32, s.13].

Mətnin bütün komponentləri (həm böyük, həm də ən kiçik) bir-birinə bağlıdır. Bu əlaqələr tematik (insanların adları, təsvir olunan obyektlərin adları ilə birləşdirilmiş və s.), sintaktik (söz sırası, "qırmızı xətt"in köməyi ilə abzasları vurğulamaq, müvəqqəti forma növlərinə riayət etmək və s.) və xüsusi (ədədi təyinatlar və ya ilk növbədə giriş konstruksiyalarından istifadə, ikincisi, buna görə də, bu şəkildə və s.) var ola bilər. Mətnin bütövlüyü isə psixolinqivistik xarakter daşıyır və mənaya, məzmun planına istiqamətlənmiş vəziyyətdədir.

İ.R.Qalperin mətn haqqında belə qeyd edir ki, mətnə xas olan əsas cəhət daxili təşkilatlanmadır. Bunu belə izah etmək olar ki, mətn mətn müəyyən bir məlumatın ən yüksək şəkildə ötürülməsini əldə etmək üçün müəyyən bir sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun tamlığını şərtləndirir [23, s.25].

Bağlılıq, bütövlükdən fərqli olaraq, daha çox linqvistikdir, mətnin komponentlərinin xətti olması ilə əlaqədardır, yəni, sintaqmatikdir. Bu kateqoriya mətndə sözlərin, cümlələrin, mətn fraqmentlərinin sintaqmatikası səviyyəsində ifadə olunur.

"Mətn - ümumi sintaktik mexanizmdə avtonom-xüsusi quruluş təşkil edir. Bu quruluşu, bu mexanizmi yaradan cümlələr qrupu və onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi problemi sintaksisə yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Məlumdur ki, söz və söz birləşmələri qrammatik vahidlərin köməyi ilə əlaqələnir, bir-birinə bağlanaraq cümlələri əmələ gətirir. Cümlələr isə kiçik və böyük mətnləri yaradaraq onun hissələrinə çevrilir" [32, s.29].

Bu iki mətn yaradan kateqoriyanı qrafik şəkildə təsvir etməyə çalışsaq, onda bütövlük (məzmun) şübhəsiz ki, sxemin şaquli, əlaqə (struktur) isə üfüqidir. Ancaq vurğulamaq istərdik ki, bu koordinat oxları qarşılıqlı təsir göstərir. Bütövlük zahirən bağlılıqda maddiləşir, bağlılıq bütövlüklə şərtlənir və öz növbəsində onu şərtləndirir. Mətnin bütövlüyünü informativlik, integrativlik, tamlıq, xronotop (mətn vaxtı və mətn məkanı), müəllif obrazı və xarakter kateqoriyaları, modallıq, emotivlik və ifadəlilik kateqoriyaları təmin edir. Mətni insan yaradır, onun obrazının subyektə ən çox insandır, o, ən çox insan üçün yaradılır. Bədii mətnin sosioloji mahiyyəti bir tərəfdən onun müəyyən zaman, dövr, ictimai quruluşla bağlı olması, digər tərəfdən isə sosial funksiyaları yerinə yetirməsi deməkdir.

K.M.Abdullayev" mətnin öyrənilməsinin iki üsulunu qeyd edir:

"a) Ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsi əsasən iki üsulla aparılır. Birinci üsul - propozisional üsuldür. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir (üsulun adı buradandır-propozisional). Bu cür ekstrapolsiyanın, sözsüz, müsbət nəticələri ola bilər. Xüsusilə, mətnin dilçilik statusunun möhkəm zəmininin qoyulması üçün, eləcə də mətn problemlərinin dilçiliyə aid edilməsini nəzərə çarpdırmaq üçün ona "aşağı səviyyədə, cümlədən" yanaşmaq lazımdır.

b) İkinci üsul kommunikativ üsuldür. Bu üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlar müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiyasını şərtləndirir" [2, s.45].

Bədii mətnin dialoq xarakteri onun məzmununun sonsuzluğu, açıqlığı və çoxqatlılığı ilə bağlıdır ki, bu da mətni birmənalı şərh etməyə imkan vermir, nəticədə yüksək bədii ədəbi əsərlər uzun onilliklər ərzində öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilər.

Mətn məhfumunun dilçilikdə bir neçə işlənmə növü vardır. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, ilk növbədə mətnə əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. Mətn termininin ilk işlənmə formalarından biri özündə bitmiş bir mənanı ifadə edən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olan hər hansı bir söyləntini təyin etmək üçün işlənir. İkinci formada

isə bu terminlə əsər, roman, hekayə, nağıl, tezis, məqalə, monoqrafiya və s. kimi nitq nümunələrini adlandırırlar [23, s.7-8].

Mətnin statik və dinamik olması, onun nəzərdən keçirilməsi aspekti ilə bağlıdır. Belə ki, mətn həm statik, həm də dinamik vəziyyətdədir. Statik vəziyyət nitqin və zehni fəaliyyətin məhsulu kimi qəbul edilən mətnə uyğun gəlir. Dinamik vəziyyəti isə onun yaranması, qavranılması və dərk edilməsi prosesində olan mətndir. Mətn estetikası bədii mətnin özünəməxsus keyfiyyətlərini doğuran estetik funksiyasıdır, görüntü təsvirlər sistemini oyatmaq qabiliyyətidir.

"Mətnin ən mühüm əlamətlərindən biri onun iki formada - şifahi və yazılı formalarda təzahürüdür. Mətnin şifahi forması eşitmə prosesinə əsaslanır. Şifahi mətn hərəkətdə olan prosesdir. Ona görə də belə mətnlərin strukturu, mətndə cümlələrin əlaqələnməsi və dil vahidlərinin yerləşməsi sabit deyildir (maqnitofon lentinə yazılan mətnlərdən başqa). Folklora aid mətnlər buna misal ola bilər. Mətnin şifahi forması yazıya alındıqdan sonra ondan dil materialı kimi istifadə edilir" [32, s.55].

Bədii mətn çoxlu şərhələrə imkan verir. Bu, bədii mətnin psixoloji-estetik hadisə kimi özünəməxsusluğu ilə bağlıdır, çünki o, müəllif tərəfindən dünya haqqında fərdi təsəvvürlərini və biliklərini dil vasitələrinin seçimi ilə ifadə etmək üçün yaradılır, oxucuya göndərilir.

Bədii mətnin sistem-struktur təşkili, orada işlənən dil vahidlərinin semantikasi onun şərhinin obyektivliyi üçün əsasdır.

II FƏSİL

MƏTNİN FORMALAŞMASINDA ANTROPONİMLƏRİN ROLU

2.1. Antroponimlər üslubi vasitələr kimi

Cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəxslərin adları digər xalqlar kimi azərbaycanlılar və onların əcdadları arasında da qədim zamanlardan ümumi olub, nəsildən-nəslə keçərək müasir inkişaf səviyyəsinə çatıb. Sözlər insanlar kimidir - doğulur, böyüyür, qocalır və tarixə düşür. Sözlər əmələ gəlir, müəyyən səs quruluşu, lüğət mənası ilə yaşayır, başa düşülür və uzun müddət xidmət edir, lakin zaman dəyişdikcə onlar tarixin arxivinə köçürülür və arxaizmlər və tarixizmlər şəklində aktiv dövriyyədən çıxırlar. Arxaikləşsələr də, ölmürlər, tarixin rəngini ehtiva edirlər, yaddaş materialına çevrilirlər, məsələn, milli dəyərlərin - mənəviyyat, fəlsəfə, dövlət, etnik dəyərlərin qorunması. Belə olan halda sözün tarixi onu yaradan, istismar edən xalqın tarixi qədər qədimdir. Ona görə də hər bir xalqın tarixi onun sözünün tarixidir və sözün tarixini öyrənmək bir xalqın tarixini öyrənməyə bərabərdir. Dilin ən geniş yayılmış leksik təbəqələrindən biri olan adam adları alimlərin, dilçilərin diqqətindən yayınmayıb, bu sahədə geniş fikirlər söylənilib, əsərlər yazılıb. Türkdilli xalqların şəxs adlarının öyrənilməsi də elmin aktual mövzusu olmuşdur. Türkologiyada antroponimiya ilə bağlı ilk tədqiqatlar XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır.

Keçən əsrin ortalarından dünya xalqlarının dilçiliyində olduğu kimi türkşünaslıqda və Azərbaycan dilində də antroponimin müxtəlif problemlərinə dair tezislər müdafiə edilmiş, güclü onomatoloqlar nəslə yetişmişdir.

Konkret bir ölkənin xalqının tarixini, mədəniyyətini, dilini bilməkdə xüsusi adlar çox mühüm rol oynayır. Ədəbi onomastikanın əsasını real antroponimiya təşkil edir. Onun inkişafı son onillikdə müasir elmin ümumi antroposentrik istiqaməti ilə əlaqədar xüsusilə böyük marağa səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində semantika, üslubiyyat, fonetika, morfologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika, eləcə də onomastik lüğətin appelyativ lüğətlə əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi

aspektləri dayanır. İnsanın adı onun varlığının ayrılmaz hissəsidir. Cəmiyyət üzvünü təmsil edən antroponim insana xas olan xüsusiyyətlər və qiymətləndirmələr vasitəsilə konseptuallaşdırılır. Məlumdur ki, bir insana başqalarından fərqləndirmək üçün ad verilir. Tədqiqatçıların fikrincə, adların müxtəlifliyi xalqın hər bir insanın fərdiliyini vurğulamaq istəyindən xəbər verir.

Qədim türk adları insanların cəmiyyətdə ictimai vəziyyətini bildirirdi. Daha sonrakı dövrlərdə ərəb və rus ad sistemləri Azərbaycan ad sisteminə təsir göstərsə də, onu yox edə bilmədi. Bununla belə, Azərbaycan antroponimlər sistemində bir sıra rus-avropa mənşəli adlara da rast gəlmək mümkündür. Antroponimlər həm keçmiş, həm də müasir dövrdə insanlar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onlar adət - ənənələrin, bir sıra ayinlərin söz vasitəsilə ifadə olunması nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan antroponimlərinin yaranması və təşəkkül tapmasında azsaylı xalqların rolu da danılmazdır. Belə ki, onların məskunlaşdığı ərazilərdə əsas xalqın adət - ənənəsini, təsəvvürlərini göstərən onomastik vahidlər yaranmışdır.

Bədii mətnədə antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqi onun ideoloji məqsədini müəyyən etməyə, ən başlıcası isə konkret ədəbi antroponimlərin qavranılması prosesində oxucu kütləsinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, antroponimlərin seçilməsi və bədii mətnə daxil edilməsi müəllifin niyyətini ifadə etməyə xidmət edən hədəf prosesidir. Dilçilərin onomastika sahəsində, xüsusən də poetik lüğətin tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri araşdıraraq hesab edirik ki, antroponimləri təhlil edərkən tədqiqatçıların elmi əsərlərini, o cümlədən, antroponimlərin üslub funksiyaları problemlərini, poetik lüğətin öyrənilməsini nəzərə almaq vacibdir.

Poetik onomastikanın tədqiqi əsərlərin linqvo-üslubi təhlilində xüsusi yer tutur və tarix, biologiya, etnoqrafiya, dilçilik, arxeologiya, coğrafiya, geologiyaya əsaslanır. Belə ki, onomastika insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələri ilə birləşir.

H. Hüseynova qeyd edir : "Onomastik vahidlərin poetikası məsələsi bu sistemin dərin laylarına nəzər salmaq, üslubi tərəflərini müəyyənləşdirmək və açmaq üçün gərəklidir. Hər hansı bir yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmədən, onun dəsti - xətti

haqqında aydın təsəvvür olmadan tutarlı mülahizələr yürütmək olmur. Onomavahidlərin üslubi imkanları bədii mətndə o zaman gerçəkləşir ki, onlar müəyyən emosional anlayış ifadə etsinlər" [14, s.54].

Bildiyimiz kimi, antroponimlərin bir sıra növləri vardır, lakin bu növlər müxtəlif dövrlərdə eyni dərəcədə işlənməmişdir. Belə ki, qədim dövrlərdə Azərbaycanda yalnız şəxs adları mövcud olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə isə, ata adı, soyadlar da istifadə olunmağa başlamışdır. Deməli, antroponimin müxtəlif növləri fərqli işləklilik xüsusiyyətlərinə malikdir. Bundan başqa, hər bir ölkənin də antroponimlər sistemi mövcuddur. Belə ki, bir sıra ölkələrdə soyaddan istifadə olunsada, başqa ölkələrdə yalnızca ata adından istifadə olunur.

Antroponimlərin səciyyəvi xüsusiyyəti informasiyanı kodlaşdırmaq və əsərin ideya-bədii məzmununu təcəssüm etdirmə vasitəsi olmaq qabiliyyətidir. Antroponimlər yaradılışın xronotopunu göstərir, əsərin qəhrəmanının milli, sosial və yaş mənsubiyyəti haqqında məlumat daşıyır. Qeyd edək ki, antroponimlərin spesifikliyi təkcə onların linqvistik mövqeyi ilə deyil, həm də antroponimlərin semantik quruluşunun yaradılmasına və onların fəaliyyətinə təsir edən ekstralingvistik şərtlərlə müəyyən edilir. Beləliklə, onimlərin yaradılması prosesi mədəni və tarixi məlumatların kodlaşdırılmasının müxtəlifliyi ilə eynidir.

Antroponimlərdə mənanın olub-olmaması məsələsi, yəni onun leksik məzmunu üzərində daha ətraflı dayanaq. Məna dedikdə, insanın müəyyən bir obraz qurarkən zehində istifadə etdiyi məna ilə ad arasındakı əlaqəni başa düşürük.

"Onomastikanın tədqiqi vəziyyətini daha çox geniş həcmli əsərlər üzərində izləmək daha uğurlu yoldur. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin üslubi imkanları üslubiyyət məsələləri ilə bağlıdır. Burada apelyasiya leksika ilə bərabər onomastik leksikanın üslubi imkanlarına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sənətkarın üslubu onun haqqında təsəvvürün yaradılmasına imkan verir. Üslub şairin, yazıçının özünəməxsusluğudur və onu tam müəyyənləşdirmədən söz ustası haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq mümkün deyil" [14, s.35].

Poetik nitqdə xüsusi adlar fərdi bədii üslubun bəlağətli təzahürlərindən biridir, ona görə də şairin fərdi üslubunu təsvir etmək üçün müəllifin bu söz qrupundan

istifadəsinin orijinallığını müəyyən etmək lazımdır. Ədəbi personajın adı mənaca artmağa meyllidir. Xüsusi adların mənalarında semantik sürüşmələr, semantik əlaqələrin daimi yenidən bölüşdürülməsi var. Şübhəsiz ki, bədii mətnlərin üslubunu öyrənmək konkret əsərdə yer alan xüsusi adları öyrənmədən mümkün deyil.

Hər bir bədii əsərdə iştirak edən onomastik vahidləri müəllif sərbəst olaraq seçir. Bu seçim zamanı hər bir yazıçı obrazın daxili aləmini, onun xarakterini, bəzən xarici görkəmini belə nəzərə alır. Belə ki, müəllifin obraza bəslədiyi sevgi və ya nifrət bu adlar vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Bəzi hallarda, əsərlərdə aktiv obrazlarla yanaşı, passiv surətlər də iştirak edir. Bu surətlər baş verən hadisələrdə iştirak etməsələr də, sujet xəttinin formalaşması üçün yazıçı tərəfindən əsərə daxil edilir.

Ümumiyyətlə, bir sıra obraz adları müəllif tərəfindən uydurulur. Bu zaman əsərdə iştirak edən qəhrəmanın xarici görkəmi, daxili aləmi əsas götürülür. Uydurma adlar bir çox hallarda ləqəblərlə bərabər tutulur. Bir çox hallarda, insanlar bədii ədəbiyyatda istifadə edilən bu antroponimlərdən bəhrələnərək, real həyatda da istifadə edirlər. Belə ki, yeni doğulan körpələrinə əsərdəki obrazın adını qoymaqla bu onomu yaşadırlar.

Bədii ədəbiyyatda işlənən xüsusi adlar yazıçının dünya haqqında bilik və təsəvvürlərinin bir növ göstəricisi rolunu oynayır. Onları ayrı-ayrı müəllifin dünya mənzərəsinin dəstəkləyici elementləri, müəyyən zamanın mədəni-tarixi konteksti ilə əlaqəsini təmsil edən vahidlər kimi müəyyən etmək olar. Onomastik kateqoriyalar ədəbi əsərin nitq toxumasının bütün komponentləri içərisində ən spesifikdir.

Bir sıra hallarda, bədii əsərlərdə iştirak edən obrazlar bir - birini sevmir və nifrət bəsləyirlər. Belə olduğu halda, bu personajlar əsər boyu bir-birinin adını deməkdən boyun qaçırırlar. Belə obrazların əksinə olaraq, bir-birini sevən və hörmət göstərən personajlar isə qarşısındakının antroponimini tez - tez işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, hər bir yazıçının üslubu onun adlandırdığı obrazla da birbaşa əlaqəlidir. Ümumi, əsərlərdə iştirak edən hər bir onomastik vahid sujet xəttinin və məzmunun açılmasına təsir göstərir.

Onomastik sistemə daxil olan antroponimlərin bədii əsərlərin dilində yerinə yetirdiyi funksiyaları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Əsərdə iştirak edən obrazların antroponimləri onların yaşadığı dövr haqqında oxucuya ətraflı məlumat verir.
2. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri məhz antroponimlər vasitəsilə fərdiləşdirilir.
3. Obrazların antroponimləri vasitəsilə əsərə millilik gətirilir.
4. Düzgün seçilən hər bir antroponim oxucunun əsərə marağının artmasına səbəb olur.
5. Müəllif əsərin əsas ideyasının təsirli olması üçün obrazların antroponimlərindən üslubi vasitə kimi istifadə edir.

Əsərlərdəki personajların adları mətn çərçivəsində lazımi “ədəbi-bədii” funksiyaları yerinə yetirə bilər. Təbii ki, ədəbi personajın adı personajın əsər sistemindəki rolu və yeri ilə bağlı müəllif mövqeyini daşıyır. Belə antroponimin köməyi ilə müəllif forma və məzmun arasında əlaqə yaradır. Əgər bu və ya digər personajın xarakteri “uğurla” yazılıbsa, o zaman oxucunun şüurunda onun xarici görünüşü müəyyən olacaq və qəhrəmanın adı ilə əlaqələndiriləcək. Beləliklə, antroponimlər poetik mətnin informasiya məkanının mühüm semantik və üslub yaradan elementidir. Deməli, antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin tədqiqi bizə söz sənətkarının üslubunu müəyyən etmək, müəllifin sosial, milli, estetik vəzifələrin həllində ideya-tematik fikirləri nəzərə almaq imkanı verir. Hər bir yazıçı müxtəlif onomastik vahidlərdən istifadə edərək bədii əsərdə müəyyən bir sistem yaratmağa çalışır, çünki burada baş verən hadisələr real həyatdakından əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, burada oxucu baş verən əhvalat, hadisələrin harda gerçəkləşdiyi, obrazların qohumluq münasibətləri, onların hansı işlə məşğul olduğu haqqında əvvəlcədən heç bir məlumata yiyələnmir. O, əsəri oxuduqca bu suallarına cavab tapır.

Hər bir xalqın özünəməxsus adlandırma ənənələri var ki, bunlar antroponimlərin formulunda, onların ayrı-ayrı daşıyıcıda və bütün etnoicmada çoxluğu, adlandırılması ilə ifadə olunur. Hər bir xalqın antroponimiya fondu (antroponimlər toplusu) öz tərkibinə görə müxtəlifdir. Antroponim insanın statusunun ən bariz göstəricisidir. Bütün növ antroponimləri ümumi funksional xüsusiyyətlər - bir insanın adını çəkmək və ona istinad edərkən istifadə etmək qabiliyyəti birləşdirir. Bunlardan yalnız şəxsi ad denotatın yüksək dərəcədə fərdiləşməsinə malikdir. Şəxsi adlar nisbətən özbaşına

seçilir (müəyyən edilmiş siyahıdan müxtəlif dərəcəli məcburi seçimlə - xristian və müsəlman ənənələri, müsbət semantikaya malik ümumi sözlərdən - Çin ənənəsi, arzu olunan semantikaya malik sözlərdən - bütpərəstlik ənənəsi).

Müasir etnik-mədəni icmaların adlarının verilməsinin antroponimik düsturu ciddi şəkildə dəqiqləşdirilmiş, rəsmi (hüquqi) təsdiq edilmişdir. Dünyanın əksər xalqları üçün iki komponentli onim ad + soyad məcburidir, şəxsin şəxsiyyətini müəyyənləşdirən vasitədir. Hər bir milli antroponimika dildə mövcud olan vasitələrə əsasən adlar əmələ gətirir. Antroponimlər, bir qayda olaraq, ikinci dərəcəli birləşmələrdir, yəni onlar dilin apelyativ lüğəti əsasında yaradılır.

Soyad - xüsusi ad kateqoriyasına daxil olub, bir sıra əlamətləri ilə digər adlardan fərqlənir. XI-XII əsrlərdə ləqəb formasında mövcud olan soyadlar, daha sonra ləqəbləri əvəz etməyə başlamışlar. Soyad şəxsləri bir-birindən ayırmağa, fərqləndirməyə, nəslə təmsil etməyə yardım edən və şəxsə ata tərəfindən keçən əsas vasitələrdən biridir. Onlar ilk növbədə tacirlər arasında yaransa da, sonrakı dövrlərdə bütün cəmiyyətdə istifadə olunmağa başlamışdır [18, s.75].

Bədii əsərlərin dilində və real həyatda işlənən antroponimlərin oxşar cəhətləri aşağıdakılardır:

- 1) hər iki antroponim cəmiyyətdə mövcud olan şəxsləri ayırmağa xidmət edir;
- 2) bədii ədəbiyyatda mövcud olan antroponimlər də real şəxs adları kimi dövr üçün səciyyəvi olan adlardan seçilə bilər;

Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, hər iki antroponim arasında fərqli cəhətlər də az deyildir:

- 1) bədii əsərlərdə mövcud olan şəxs adları müəyyən bir obrazlılığa, emosionallığa malik olsa da, real şəxs adları üçün bu səciyyəvi deyildir;
- 2) real şəxs adları dövlət tərəfindən qeydiyyatla alınır, lakin bədii ədəbiyyatda mövcud olan adlar isə alınmır;
- 3) bədii ədəbiyyatda mövcud olan şəxs adları əksər hallarda obrazın xarakterinə uyğun seçilir;
- 4) bədii ədəbiyyatda uydurma adlara daha çox rast gəlinir.

Bütövlükdə yazıçının, xüsusən də, ikidilli yazıçının bədii nitqindəki xüsusi adlar konkret bədii əsərin ümumi obrazlı və təsvirli sisteminin mühüm tərkib hissəsi – altsistemdir. Ona görə də yazıçının antroponimik lüğətinin təhlilinin rəngarəngliyi onun fərdi müəllif orijinallığını, müəllifin hər bir əsərinin etimoloji, törəmə, semantik-üslubi və digər perspektivlərdə linqvistik mahiyyətinə dərinləndirən nüfuz etmə imkanlarını üzə çıxarmağa yardım edir. Yazıçının antroponimik sistemi ənənəvi olaraq onun əsərlərinin perspektiv inkişafı və fəaliyyətində müəyyən əlaqələrdə bir-biri ilə bağlı olan onomastik vahidlərin məcmusudur. Bədii əsərin antroponimi adətən qəhrəmanın yaşını, cinsini, milliyyətini, sosial vəziyyətini, mənəvi dəyərlərini və etik keyfiyyətlərini öyrənməyə kömək edir. Bədii əsərin mətnində rast gəlinən antroponimlərin məcmusuna ədəbi və ya poetik antroponimiya deyilir. Bədii mətnə antroponimlərin tədqiqi xüsusi elmi maraq kəsb edir, əsərin əsas ideyasını, dərin fəlsəfi mənalarını açmaq üçün əlavə imkanlar yaradır.

"Yazılı ədəbiyyat da özlüyündə onomastik mənbədir. Hər hansı bir dövrdə dilin inkişaf vəziyyətini öyrənmək üçün ən əsaslı və bəlkədə başlıca nümunə yazılı ədəbiyyatdır, çünki burada çoxlu toponimik vahidlər, tayfa, qəbilə və s. adlar var. Poetik onomastikanın tədqiqi də məhz bədii əsərlərdəki xüsusi adların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin bədii təsir gücünün artmasında onomastik vahidlərin rolu və s. kimi məsələlərlə bağlıdır" [14, s.18].

Bədii mətnə antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqi onun ideoloji məqsədini müəyyən etməyə, ən başlıcası isə konkret ədəbi antroponimlərin qavranılması prosesində oxucu kütləsinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, antroponimlərin seçilməsi və bədii mətnə daxil edilməsi müəllifin niyyətini ifadə etməyə xidmət edən hədəf prosesidir. Dilçilərin onomastika sahəsində, xüsusən də poetik lüğətin tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri araşdıraraq hesab edirik ki, antroponimləri təhlil edərkən tədqiqatçıların elmi əsərlərini, o cümlədən antroponimlərin üslub funksiyaları problemlərini, poetik lüğətin öyrənilməsini nəzərə almaq vacibdir. Yazıçının antroponimik sistemi ənənəvi olaraq onun əsərlərinin perspektiv inkişafı və fəaliyyətində müəyyən əlaqələrdə bir-biri ilə bağlı olan onomastik vahidlərin məcmusudur. Bədii əsərin antroponimi adətən

qəhrəmanın yaşını, cinsini, milliyyətini, sosial vəziyyətini, mənəvi dəyərlərini və etik keyfiyyətlərini öyrənməyə kömək edir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bədii ədəbiyyat tək-cə obrazlar məcmuəsindən ibarət deyil. O söz sənətidir, insanı əhatə edən ətraf aləmdə baş verən hadisələri onun başa düşəcəyi tərzdə ifadə edən bir vasitədir və bunu ən incə üslubi formalarda çatdırma imkanına malikdir. Bədii ədəbiyyatın epik, lirik və dramatik növləri vardır ki, bu növlərdən asılı olaraq yazıçı əsəri oxucuya müxtəlif formada təqdim edə bilər.

Dünyada adsız şəxs yoxdur. Hər bir insan cəmiyyətdə daşdığı ad ilə tanınır, onunla vəhdət təşkil edir. Bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar isə real şəxs adlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər bir valideyn övladına ad verərkən ne qədər diqqətli seçim edirsə, hər bir müəllif də personajı adlandırarkən bu diqqəti göstərir, çünki hər bir obrazı adlandırmaq da, çağaya ad qoymaq qədər əhəmiyyətli bir hadisədir. Əsasən, valideynlər övladlarına ad qoyarkən dövr üçün səciyyəvi olan, gözəl səslənən adlara üstünlük verirlər. Müəllif isə obrazı adlandırarkən bir sıra cəhətləri nəzərə alır. Belə ki, bədii əsərlərdə personajlara verilən adlar obrazın daxili dünyası, xarakteri, xüsusiyyətləri haqqında oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırır, üslubi rola malik olur. Məhz buna görə də, bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar, real həyatda körpələrə verilən adlar qədər əhəmiyyətlidir.

Antroponimlər sisteminin əsasını təşkil edən şəxs adlarının bədii ədəbiyyatda işlənmə xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bədii ədəbiyyatda mövcud olan şəxs adları personajın daxili aləmi və xüsusiyyətlərini əks etdirir, oxucunu obrazla əvvəlcədən tanış edir. Məsələn, Mərdan, Nuru, Sona, Məstəli şah və s.

2. Bədii əsərlərin dilində bənzər xüsusiyyətlərə malik olan personajların oxşar antroponimlər vasitəsilə adlandırılması halları da mövcuddur. Məsələn, Şəhrbanu, Şərəfnisə və s.

3. Bir sıra hallarda, müəllifin şəxs adına göstərdiyi sevgi hissi ilə bağlı obrazların adlandırılması hallarına rast gəlinir. Məsələn, Nisə, Fəxrəddin, Səadət və s.

4. Personajın daxili aləminə, xarakterinə zidd olan antroponimlər vasitəsilə adlandırılması da mümkündür. Məsələn, Bahar, Ağarəşid, Kamalov və s.

5. Müəllif bəzi hallarda dövr üçün səciyyəvi olan, ənənəvi xüsusiyyət daşıyan adlardan istifadə edir. Məsələn, Zübeydə, Səkinə, Həsən və s.

6. Bədii ədəbiyyatda real həyatda mövcud olan şəxslərin surətini yaradaraq personaj adlandırmaq hallarına da rast gəlinir. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabir, Müsyö - Jordan, Fərhad və Şirin və s.

1. Mərdan M.C.Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki müsbət qəhrəmanlardan biridir. Müəllif bu obrazı adlandırarkən onun xarakteri və daxili aləmini nəzərə almışdır. Belə ki, Mərdan sözü "mərd" və "igid" mənalarını ifadə edir. Ailədə üç nəfər olan Mərdan, anası Sona, qardaşı Bahar həyatın bu acı həqiqətləri ilə üzləşməli olurlar. Əsəri oxuyan hər bir oxucu onun daxili aləminə yaxından bələd olur.

Həmin əsərdə iştirak edən Sona onomu M.C.Paşayevin sevərək yaratdığı qadın personajlarından biridir. Görünür, müəllif bu obrazı onun antroponiminə uyğun adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, yazıçının əsərlərində iştirak edən qadın obrazları öz hünər və cəsarətləri ilə daim oxucuların dərin rəğbətini qazanırlar. Sona da belə qadın obrazlarından biridir. Belə ki, o, öz halal zəhməti ilə atasız qalan övladlarını böyütməyə çalışır. Onun analıqı övladlarının tərbiyəsindən də aydın görünür. İstər Bahar, istərsə də Mərdan öz gözəl xarakterləri və xüsusiyyətləri ilə digər obrazlardan seçilirlər, çünki onlara Sona kimi namuslu bir Azərbaycan qadını tərbiyə vermişdir. Sona, həmçinin vətəninə sevən, ona dərinləndən bağlı olan bir qəhrəmandır. Biz onun bu xüsusiyyətini başqa dövlətin vətəndaşı olan bir insana xalçanı satmaq istəməməsindən də aydın görürük. Sona ananın o xalçadan gələn bir tikə çörək puluna nə qədər ehtiyacı olsa belə, fikrindən dönmür, xalçanı satmaq fikrindən daşınır. Buradan da, onun fikrində nə qədər qətiyyətli bir obraz olduğunun bir daha şahidi oluruq. O, vətəninə, onun hər bir nemətini puldan daha üstün sayır və onu qorumağı özünə borc bilir.

Hacı Nuru "Hekayəti - Molla İbrahimxəlil Kimyagər" əsərindəki müsbət qəhrəmanlardan biridir. Mənasından da görüldüyü kimi bu onom obrazın xarakteri və daxili aləmi haqqında oxucunu məlumatlandırır. Hacı Nuru ağıllı, dərrakəli, heçkimdən çəkinməyən, sözün düzünü deyən, cəsarətli bir personajdır. Beləliklə, o, insanların yanlışlarını görür və onları üzlərinə deməkdən çəkinmir. Bunun səbəbidir

ki, həmin insanlar onu yaşadıkları yerdə istəmirlər. Buna baxmayaraq, yaşadığı ətrafın cəsarətsizliyi, nadanlığı, yamanlığı onun həyat eşqini söndürə bilmir və o yoluna davam edir. Hacı Nuru yaşadığı mühitdəki insanların arasında, sözün əsl mənasında, parlayan, yeni doğan bir günəşdir.

Eyni komediyada iştirak edən digər bir obraz Məstəli şahdır. O, əsərdə iştirak edən mənfi obrazlardan biridir. Müəllif Məstəli şahın öz dedikləri ilə onun yalanlarını, insanları necə aldadaraq pullarını mənimsəməsini, qısacası, necə xarakterdə biri olmasını açıq - aydın göstərir. O, çoxbilmişdir və cəmiyyətin necə və hansı vəziyyətdə yaşadığından da xəbərdardır. Onun söylədiklərindən aydın olur ki, yaşadığı mühitdə onu istəmir, hətta orda yaşamasına belə icazə vermirlər. Əsərdən də məlum olduğu kimi, Məstəli şahın, əsasən, qadınları aldatmasının şahidi oluruq, çünki o, söylədiyi yalanlar ilə yalnız avam insanları aldada bilərdi. O, Qulaməliyə qadınların necə saf olduğunu, onun hər dediyinə necə inandıqlarını, yerində oturub Fransanın başına necə bəla açacağını deyərək onları bir daha aşağılayır.

Görünür ki, müəllif belə bir obrazın adını seçərkən, onun xarakterə uyğun olmasına xüsusi diqqət yetirmişdir, çünki bu obrazın antroponimi onun daxili aləmi barədə ətraflı məlumat verir. Əsərdən də məlum olduğu kimi, o, xalqının saflığından və savadsızlığından istifadə edərək daim onları öz təsiri altında saxlamaq istəyir. Ümumiyyətlə, o, xalqının bu vəziyyətinə sevinərək bir daha oxucuların nifrət etdiyi bir obraza çevrilir.

Eyni əsərdə iştirak edən digər bir obraz Şahbaz bəydir. Görünür, müəllif bu obrazı da adlandırarkən onun daxili aləmini, xarici görünüşünü və xarakterini nəzərə almışdır. Belə ki, bu obraz əsərdə müsbət qəhrəman kimi çıxış edir. Şahbaz gənc yaşlarından öz valideynlərini itirsə də, əmisi ona sahib çıxır və öz doğma övladı kimi qayğı göstərir. O, öz əmisiqızı Şərəfnisəni saf məhəbbətlə sevir. Şərəfnisə də ona eyni sevgi ilə bağlıdır. Əsərdən də göründüyü kimi, Müsyö Jordan Şahbazı Fransaya aparmaq niyyətindədir, lakin Şahbazın nişanlısı Şərəfnisə və anası buna mane olmaq istəyir. O, belə düşünür ki, Şahbaz Fransaya getsə, onu unudacaq və bu evlilik baş tutmayacaq. Şahbaz isə onunla əks fikirdədir, çünki onun yeganə məqsədi elmə yiyələnmək və özünü inkişaf etdirməkdir. Əmisi Hatəmxan ağa da onun bu istəyini

mənasız hesab etsə də, daha sonra onu başa düşür və getməsinə mane olmur. Buna baxmayaraq, o, sonda bu istəyinə nail ola bilmir və vətəninə qalmalı olur.

Ağaməcid M.C.Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərində iştirak edən mənfi obrazlardandır. Müəllif bu onomun adında tituldan istifadə edərək, onun mənsub olduğu təbəqəni bildirməyə çalışmış, oxucunu bu obraz haqqında əvvəlcədən məlumatlandırmışdır. Belə ki, Ağaməcid Baharın tam əksi olan bir qəhrəmandır. Bahar nə qədər mehriban, ürəyiaçıq, təmizqəlblə bir uşaqdırsa, Ağaməcid də bir o qədər qəddar, qorxaq, özündənrazıdır. Əsəri oxuyan hər bir kəs onun bu tərbiyəsinin ailədən gəldiyinin bir daha şahidi olur. Onun Baharla arasında baş verən mübahisəyə anasının da daxil olması bunu bir daha sübut edir. Qarınca xanımın Bahara olan qeyri- insani davranışları, onu bəyənməməyi və itələməsi əsəri oxuyan hər bir kəsin nifrətinə səbəb olur. Belə bir valideynin övladı da Ağaməcid kimi olmalı idi. Görünür, müəllif Ağaməcidin timsalında onun kimiləri insanlara tanıtməyə çalışmışdır.

Heydər bəy "Sərgüzəşti-mərdi xəsis" komediyasında iştirak edən qəhrəmanlardan biridir. Onu əsərdə həm müsbət, həm də mənfi obraz kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, o, Sona adlı bir xanımla ailə qurmaq niyyətindədir. Onlar bir-birilərini dərin məhəbbətlə sevirilər. Buna baxmayaraq, onların xoşbəxt olmağına əngəl çoxdur, çünki Heydər bəyin maddi imkanı onların toy etməsi üçün yetərli deyildir. Belə olduqda, o, quldurluq etməklə asan yoldan pul qazanmağa çalışır. Bu xüsusiyyətinə görə onu mənfi obraz kimi dəyərləndirmək, fikrimizcə düzgün deyil. Belə ki, Heydər öz sevgisi uğruna bu yola əl atır, onun başqasına verilməsini istəmir. Bununla belə, onun müsbət cəhətləri də az deyildir. Görünür, müəllif obrazın adını onun xarakterinə uyğun olaraq adlandırmışdır. Belə ki, quldurlar onların üzərinə hücumə keçmək istəyərkən Heydər bəydən qorxub geri çəkilirlər. Gördüyümüz kimi, o, əsərdə heç kimdən qorxmayan, hünərli bir obraz kimi təsvir olunmuşdur. Bu xüsusiyyətinə görə onu müsbət obraz kimi dəyərləndirmək olar.

Komediyada iştirak edən digər bir obraz Sona xanımdır. Müəllif bu obrazı da adlandırarkən onun həm daxili, həm xarici gözəlliyini nəzərə almışdır. Belə ki, o da

öz sevgilisi Heydər bəyi saf ürəkdən sevir və onun quldurluq etməsinə qarşı çıxır. Bunun onun başına bəla gətirəcəyinə inanır. Sonda Sonanın hiss etdikləri baş verir və Heydər bəy həbs olunmaq təhlükəsi yaşayır. Buna baxmayaraq, Sona öz sevgilisini bu yoldan qurtarmağa nail olur və onun gözündən tökülən yaşlara dözə bilməyən naçalnik Heydəri azad edir.

Bayram və Pərzad M.F.Axundovun yaratdığı müsbət obrazlardandır. Bu iki gənc bir-birilərini böyük məhəbbətlə sevir. Buna baxmayaraq, onların və qovuşması üçün arada əngəllər vardır. Belə ki, Pərzad imkanlı bir ailənin qızı olsa da, Bayram kasıb bir ailədə doğulmuşdur. Bu onların arasında ən böyük maneədir. Digər bir əngəl isə Tanrıverdidir. Bu gənc Pərzadı sevməsə də, onun var-dövlətini elə keçirmək niyyətindədir. Bayramı isə Pərzadın pulu heç bir şəkildə maraqlandırmır. O, yalnız Pərzadın istəyir, onunla ailə qurmaq haqqında düşünür. Pərzad isə ətrafında olanları görür və anlayır ki, əmisi onu heç bir şəkildə Bayrama vermək istəməyəcək. Buna baxmayaraq, Pərzad öz sevdiyi uğrunda mübarizə aparır və əsərin sonu onların qovuşması ilə bitir. Bu yolda Bayram Tanrıverdini aradan götürmək üçün onu tələyə salmaqdan belə çəkinmir. Onu yalnız sevdiyinə qovuşmaq maraqlandırır. Görünür, müəllif bu personajları adlandırarkən onların daxili aləmini və xarakterini nəzərə almışdır.

Gördüyümüz kimi, yuxarıda qeyd olunan obrazların hər birinin onomu onların xarakteri, daxili aləmi ilə uyğunluq təşkil edir. Əsəri oxuyan hər bir kəs qəhrəmanın adı ilə tanış olur, onun xarakteri ilə bağlı əvvəlcədən müəyyən bir məlumat əldə edir.

2) Şərəfnisə və Şəhrəbanu xanım "Hekayəti - Müsyo Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasındakı qadın obrazlarındandır. Bu iki personaj arasında oxşar xüsusiyyətlər olduqca çoxluq təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundov onların təbiətindəki bu oxşarlıqdan istifadə edərək obrazları bənzər onomastik vahidlərlə adlandırmışdır. Şərəfnisə əsərdə iştirak edən müsbət obrazlardan biridir. Hatəm xan ağa onun atası, Şahbaz bəy isə həm əmisi oğlu, həm də nişanlısıdır. Əsəri oxuyarkən onun nişanlısını Şahbazı necə təmiz məhəbbətlə sevdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, o, Şahbaz bəy uğrunda mübarizə aparır və onun başqa ölkəyə getməyini istəmir.

Şahbaz bəyin Fransaya gedib onu unudacağını düşünür. O, yalnız xoşbəxtliyi sevdiyi ilə evlənməkdə görünür.

Şəhrəbanu xanım Hatəmxan ağanın yoldaşı, Şərəfnisə xanımın anasıdır. Şərəfnisə öz nişanlısını necə böyük bir məhəbbətlə sevirsə, Şəhrəbanu xanım da öz övladına ana sevgisi ilə bağlıdır. Əsərdən də məlum olduğu kimi, o, övladının xoşbəxtliyi üçün əlindən gələni edir. Onun Məstəli şaha üz tutması da məhz bu səbəbdəndir. İstər Şəhrəbanu xanım, istərsə də gənc Şərəfnisə üçün ortaq cəhətlərdən biri də onların cahil və avam olmalarıdır. Belə ki, hər iki obraz da Məstəli şahın yerində oturub Parisi partlada biləcəyinə inanır. Bu onların avam olmalarına bariz nümunədir. Ola bilər ki, Şərəfnisə xanım da gələcəkdə övladının xoşbəxtliyi üçün belə bir işə əl atar.

Heydərqulu - N.Vəzirovun "Adı var, özü yox" pyesində iştirak edən obrazlardan biridir. O, on səkkiz yaşında gənc bir oğlandır. Heydərqulu imkanlı bir ailədə doğulsa da, əməlləri bunun tam əksinədir. Belə ki, o hər gün məktəbdən qaçır və gününü nöqərlərlə avaralanmaqla keçirir. Beləliklə, o öz əli ilə maddi və mənəvi çökmüş ailəsinin sonunu gətirir. Şahqulu və Allahqulu əsərdə iştirak edən nöqər obrazlarından. Görünür, müəllif Cənnətəli ağanın oğlunun adını nöqərlərin adlarına uyğunlaşdırmışdır.

3) Nisə xanım M.F.Axundovun komediyasında iştirak edən qadın obrazlarından biridir. M.F.Axundov bu addan digər bir komediyasında da istifadə etmişdir. Bu antroponim müəllifin doğma qızının adıdır. O qızına lazımı təhsili vermiş və atalıq borcunu sonuna qədər yerinə yetirə bilmişdir. Onun yoldaşı Tubu xanım da övladlarını saf ürəkdən sevmiş, onların xoşbəxtliyi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, yazıçı doğma qızını da belə adlandıraraq bu ada olan sevgisini bir daha sübut edir.

Demək olar ki, əsərlə tanış olan hər bir oxucu Nisə və Şərəfnisə obrazlarını sevir və onlara böyük rəğbət bəsləyirlər. Biz hər iki obrazın da sevdiyi uğrunda mübarizə apardığının şahidi oluruq. Belə ki, Nisə xanım öz dövrünün adət-ənənələrinə qarşı gələrək sevdiyi obrazla-Teymur ağayla ailə qurur.

N.Vəzirovun "Müsibəti - Fəxrəddin" faciəsində iştirak edən Fəxrəddin bəy və Səadət xanım baş obrazlardandır. Bir sıra qaynaqlarda verilən məlumatlara görə bu şəxs adları yazıçının ən çox sevdiyi adlar sırasındadır. Belə ki, bu adların mənası hər bir kəsə məlumdur. Fəxrəddin ərəb mənşəli ad olub, "dinin fəxri", Səadət isə "xoşbəxt" mənalarını ifadə edir. Hər iki onomun aid olduğu obrazlar əsərdə müsbət qəhrəmanlar kimi çıxış edir. Yazıçının bu adlara olan rəğbəti burdan da aydın hiss olunur. Bu qəhrəmanlar öz hünərləri və istəkləri ilə oxuyucuların dərin sevgisini qazanırlar.

Bundan başqa, yazıçının başqa əsərlərində də Səadət xanım obrazına rast gəlinir. Hər üç əsərdə də iştirak edən bu obraz əsərin müsbət qəhrəmanı kimi çıxış edir. Onun simasında bütün Azərbaycan qadınlarına xas olan sədaqətlik, mərdlik öz əksini tapmışdır.

4) Bahar Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki müsbət obrazlardan biridir. Əsəri oxuyan hər bir oxucu Baharın acı taleyi ilə tanış olur. O, yaşadığı qısa müddət ərzində çox böyük haqsızlıqlarla, əzablarla qarşılaşmışdır. Bahar pul qazanmağa çalışsa da, bir qaşığı yeməyə həsrət qalmış və sonda faciəli şəkildə ölmüşdür. Müəllifin bu balaca obrazı belə adlandırması təbiiki təsadüf olmamışdır. Onun adı ilə həyatı arasında çox böyük ziddiyətlər vardır. Bahar sözünün mənası "yaz" deməkdir. Bu yazıq körpənin adı Bahar olsa da, uşaq yaşlarından atasını itirmiş, anası və qardaşından ayrı düşmüş, işləməyə başlamış və həyatda bircə dəfə də olsun üzü gülməmişdir. Əsərdən məlum olduğu kimi qış artıq soyuq üzünü göstərməyə başlayır və Bahar bu soyuğun və şaxtanın gücsüz bir qurbanına çevrilir. Onun heç bir yerdə isinməyinə icazə verməyən insanlar Baharın bir gül kimi salmasına səbəb olurlar. Görünür, şaxtalı və amansız qış öz gücünü yalnız kasıblara, yiyəsizlərə göstərirdi. Sonda bu şaxtalı qış onu öz qurbanına çevirir, bu gənc oğlan həyatdan bir gül kimi solub gedir.

Ağarəşid əsərdə iştirak edən digər bir obrazdır. Müəllif bu antroponimin yaranmasında titul və şəxs adından istifadə etmişdir. Görünür, burada onun müəyyən bir məqsədi vardır. Belə ki, yazıçı tituldan istifadə edərək, həmin obrazın hansı təbəqəyə mənsub olduğunu bildirməyə çalışmışdır. Obrazın adına gəldikdə

isə,bildiyimiz kimi, bu şəxs adı cəsarətli, qoçaq mənalarında işlənir. Buna baxmayaraq, əsərdə iştirak edən Ağarəşid çox qorxaq, yalançı, ikiüzlü bir personaj kimi diqqəti cəlb edir. Onun qorxaqlığı Mərdan ilə üz - üzə gəlmək istəməməsindən də aydın görünür, çünki Mərdan onun atasını haqqılı olaraq döymüş, Ağarəşidin də bundan gözü qorxmışdır. O, yalnız boş - boş danışmağı yaxşı bilirdi.Belə ki, ona Mərdanı polisə verməyi məsləhət görən zaman buna qarşı çıxır və kişiliyə sığdırmırdı. Müəllif sanki əsərdə Mərdan və Ağarəşid obrazını bir-birinə qarşı qoymuşdur. Əsəri oxuyan hər bir kəs onların tamamilə fərqli obrazlar olduğuna şahid olur. Mərdan hər bir gəncə nümunə ola biləcək bir qəhrəmandır. Demək, müəllif bu obrazı adlandırarkən onun xarakterinə əks mövqedə duran antroponim seçmişdir.

Kamalov - "Hekayəti-xırs-quldurbasan" komediyasındakı mənfi obrazdır. Kamalov əsərdə yüksək təbəqənin üzvü kimi təsvir olunur, hətta var-dövləti olduğu üçün bir müddət Rusiyada da təhsil alır. Əsərlə tanış olan hər bir oxucu onun adı ilə əməlləri arasında dərin bir uçurumun olduğunu görür,çünki o, kamallı deyil, əksinə ağılsızdır. Belə ki, bu onun etdiyi tərcümələrdə də özünü göstərir. O, rus dilini "bildiyinə" görə tərcüməçilik edir,lakin bu tərcümələrdə heç bir düzgün, məntiqli cümləyə rast gəlinmir .Əsəri oxuyarkən Kamalovun Nəcəf və Divanbəyi arasındakı söhbəti necə "aydın" və "düzgün" tərcümə etdiyinin bir daha şahidi oluruq. Kamalovun etdiyi bu tərcümədən sonra divanbəyi əsəbləşir, buna baxmayaraq, o, Kamalovda səhv tutmur. Görünür, Kamalov ali təhsil aldığına görə özünü ağıllı, hər şeyi bilən hesab etsə də, etdiyi tərcümələr bunun əleyhinədir.

Xanpəri M.F.Axundovun komediyasında iştirak edən mənfi obrazlardandır.O, Hatəmxan ağanın qızlarının dayəsi, yoldaşının isə yaxın dostudur. Buna baxmayaraq, onun mənfi personaj kimi təqdim edilməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Belə ki,o, savadsız, köhnəfikirli, vicdansız bir xarakterə sahibdir. Bunun əsas səbəbi, ona heç bir pisliyi dəymədiyi halda Müsyö - Jordanın ölümünü istəməsi ilə bağlıdır. Görünür, Şəhrəbanu xanım belə ondan daha insaflıdır, çünki onun ölməsinə razı olduğu insanın heç bir günahı olmadığını başa düşür və ona etirazını bildirir. Buradan da onun necə insafsız bir obraz olduğunun şahidi oluruq. Müəllif bu personajı adlandırarkən, titul

və şəxs adından istifadə etmişdir, lakin bu titul onun aid olduğu siniflə ziddiyət təşkil edir.

5) M.F.Axundovun "Mürafə vəkillərinin hekayəti" komediyasındakı Səkinə, Həsən, Zübeydə əsərdəki maraqlı qəhrəmanlardır. Fikrimizcə, müəllif bu onomlardan istifadə edərkən, yaşadığı dövr üçün səciyyəvi olan adlara üz tutmuşdur. Səkinə xanım əsərdə müsbət obraz kimi təsvir olunur, o, uzun çəkən xəstəlikdən vəfat edən Hacı Qafurun bacısıdır. Qardaşından qalan mirasını yeganə sahibi də məhz odur. Əsəri oxuyan hər bir kəs onun Əziz bəyə dərin sevgi ilə bağlı olduğunu görür. O, sevgisi uğrunda cəmiyyətlə mübarizə aparmaqdan belə çəkinmir, çünki həm qardaşı Qafur, həm də bibisi Zübeydə onun bu sevgisinə qarşı çıxır. Zübeydə Səkinədən tamamilə fərqli bir obrazdır, çünki o, artıq yaşadığı dövrün qanunlarına tabe olmuşdur. O, sevgisiz, yalnız var-dövlət xatirinə ailə quranları görmüş və bunu qəbul etmişdir. Səkinə isə bu niyyətdə deyildir, o, gerçək məhəbbətə əsaslanan ailə qurmaq istəyir. O, nə qədər niyyətində qətiyyətli olsa da, bu mübarizədə yalnızdır, tənhadır.

Ağa Həsən əsərdə iştirak edən mənfi obrazlardan biridir. O, Hacı Qafurdan qalmış altmış min manat tükəni ələ keçirmək niyyətindədir. Bunun görə də mirasını yeganə varisi olan Səkinə xanıma elçi düşür, onunla evlənmək istəyir. Səkinə xanım isə onu rədd edir, çünki, o, yalnız Əziz bəylə evlənmək fikrindədir.

Ağa Mərdan da əsərdə iştirak edən mənfi obrazlardandır. Onu yalnız pul, var - dövlət maraqlandırır. Ağa Mərdanın bu niyyəti bacısı Zeynəbə söylədiklərindən də aydın görünür. O qeyd edir ki, Zeynəb Hacı Qafurun pullarını mənimsəməli, daha sonra öz aralarında bölüşdürməlidir. Görünür, Zeynəb və Ağa Mərdan eyni xarakterə malik obrazlardandır. Onları yalnız rahat yaşayışları maraqlandırır.

6) Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" əsərində Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabirin adını tez-tez çəkdiyinə şahid oluruq.

"Mərdan dinmədi, ürəyində fikirləşdi :Sabirin sözlərini bilsəm, əlbəttə, dəyərdim, ucadan sizin kimi oxuyardım. Kitabını qoltuğumdan yerə qoymazdım" [48, s.341]. Müəllif bununla, Mirzə Ələkbər Sabirə olan dərin rəğbət və hörmətini bir daha sübut etmiş, onun adını tez - tez hallandırmaqla bir daha bütün xalqa

layiqincə tanıtılmağa çalışmışdır. Bundan başqa əsərdə iştirak edən Aşiq Abbasın dilindən də Sabirin şeirlərini eşidir və onu bir daha yada salır.

Müsyö – Jordan (Alex Jordan) M.F.Axundovun əsərində iştirak edən, real həyatdan götürülmüş obrazdır. O, daim inkişafda olan Fransanın simvollaşdırılmış obrazıdır. Müəllif bu tarixi şəxsiyyəti əsərdə istedadlı, müsbət obraz kimi təqdim etmişdir. Müəllif onun öz nitqi vasitəsilə Qarabağa gəlməsinin səbəbini aydın izah edir. O qeyd edir ki, Qarabağda bitən bitkilər çox yararlıdır və Fransanın bundan xəbəri olmalıdır. Müəllif Müsyö - Jordanın nitqini elə qurmuşdur ki, əsərlə tanış olan hər bir oxucu onun xarici görkəmini təsəvvür edə bilsin. Belə ki, müəllif onun dili və xarakteri arasında uyğunluq yaradaraq obrazı xüsusiləşdirir və oxuculara tanıdır. Buradan da aydın olur ki, əsərdə təsvir olunan hər bir obrazın dili onun xarakterinə, xarici görkəminə, yaşadığı dövrə və nəhayət onomuna uyğun olmalıdır.

"Azərbaycan sənətkarlarının yaradılığında rast gəldiyimiz bir xüsusiyyət - klassik ədəbiyyatdan bizə məlum olan, bu günümüzədək saf məhəbbətin simvoluna çevrilmiş, rəmzləşdirilmiş, Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin və digər obrazların bədii ədəbiyyatda işlənməsinə ənənəvi olaraq müasir yazıçıların, o cümlədən, Mir Cəlalin yaradıcılığına da rast gəlirik" [14, s.83]. Müəllif baş qəhrəman Rübabənin yaşadığı sevgini Leyli və Məcnunun sevgisinə bənzədir. Daha sonra, o, oxucunun diqqətini adları çəkilən onomlara yönəldir. "Füzuli, Əbu Əli ibn Sina, Turgenev, Leyla, Yelena, Dərviş Nakam, Gövhərtac kimi adlar vasitəsilə onların haqqında yaranmış rəvayətlər oxucunun diqqətinə çatdırılır. Füzulinin Leylisi, Turgenevin Yelənsı, Insarovu yada salınır" [14, s.84].

Müəllif bir sıra hallarda obraza ad seçərkən onun oxucularda müəyyən təbəssüm yaratmasını arzulayır. Belə antroponimlərə Mir Cəlalin "Dirilən adam" əsərindəki Bəbir obrazını misal göstərə bilərik. Yazıçı obraza bu adı verməklə onun necə çirkin xarakterə malik biri olduğunu ön plana çəkməyə çalışmışdır. Bildiyimiz kimi, bəbir yırtıcı heyvana verilən isimdir. Belə ki, Bəbir bəy evli bir qadın olan Qumrunu özünə gəlin etmək istəyir. O, bunun üçün hər cür hiyləgərliyə əl atır. Əsərdə müsbət obraz kimi təqdim olunan Qumru isə öz fikrində qətidir və Bəbir bəyə ərə gəlmək kimi bir niyyəti yoxdur. Belə ki, o, son məqama qədər çıxış yolu axtarır və çarəni övladını da

götürüb qaçmaqda görür. Buna baxmayaraq, onun bu niyyəti uğursuzluğa düşər olur, çünki Bəbir bəy buna icazə vermir. O, körpə uşağı ayaqlarından tutur və yerə çırpır. Bunun nəticəsində balaca körpənin başı bərk əzilir. Bunu görən ananın isə halı dəyişir və özünü itirir. Əsərlə tanış olan zaman məlum olur ki, Bəbir tam adına layiq xarakterdə insandır. O da vəhşi heyvan kimi insanların üzərinə hücum edir, hətta, balaca körpəyə belə rəhmi gəlmir. Obrazın belə adlandırılması müəllifin xüsusi üslubi priyomu kimi dəyərlidir.

Bədii əsərlərdə işlənən titullar da şəxs adları kimi müəyyən üslubi rola malikdirlər. Bunun əsas səbəbi, həmin titulların da əsərdə iştirak edən obraz barədə müəyyən məlumat vermələridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında titullardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

"Sərgüzəşti - vəzir - xani Lənkəran" komediyasındakı Teymur ağa əsərin baş qəhrəmanlardandır. Yazıçı bu obrazı adlandırarkən onun daxili aləmini və xarakterini nəzərə almışdır. Belə ki, bu ad güclü, dayanıqlı, möhkəm mənalarını ifadə edir.

Belə ki, bu obrazın müəllif tərəfindən belə adlandırılması təsadüf deyildir. Teymur ağa keçmiş xanın oğlu olmuşdur. Əsərdə mənfi obraz kimi çıxış edən Xan onun yaşının az olmasından istifadə edərək hakimiyyətə gəlmişdir. Buna baxmayaraq, o həm də Teymurdan qorxur, çəkinir. Çünki yaxşı insan olduğu üçün bütün xalq onu sevir. Əsəri oxuyan zaman məlum olur ki, Xan dənizdə səyahətə çıxmış və geri qayıtmamışdır. Xalq isə artıq onun başına bədbəxt bir hadisənin gəldiyini düşünür və ondan əllərini üzürlər. Belə halda, onlar hakimiyyətdə yalnız bir nəfəri - Teymuru görmək istəyirlər. Əsər boyu bu obrazın öz sevgisi üçün daim mübarizə apardığının da şahidi oluruq. Belə ki, o, xan olduqdan sonra artıq onların qovuşması üçün heç bir maneə qalmır. Əsərin sonu xoşbəxt sonluqla bitir, igid, cəsur, qorxmaz obraz olan Teymur dövləti idarə edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" pyesində yaratdığı "Cavad" obrazı ilə yaşadığı mühitdə müəyyən mövqe tutmağa, özünü sübut etməyə çalışan insanların surətini yaratmışdır. Bu obraz əsərdən də məlum olduğu kimi ticarətlə məşğuldur. Müəllif burada tituldan istifadə edərək onun yaşayışı, aid olduğu təbəqə haqqında oxucuya müəyyən məlumat verməyə çalışmışdır. Əsərdəki obrazların

danışığından məlum olur ki, Cavad əvvəllər çox pis vəziyyətdə yaşamış və bir tikə çörək pulunu belə güclə qazanmışdır. Belə ki, onun həyatının dəyişməsinə Nəcəf bəyin rolu böyük olmuşdur. Belə ki, o, artıq cəmiyyətdə "Ağa Cavad" adı ilə tanınır.

Xan M.F.Axundovun əsərində iştirak edən titullardan biridir. Komediya göstərilir ki, Lənkəran vilayətini idarə edən Xandır. O, əsərdə mənfi obraz kimi verilmişdir. Belə ki, Xan qardaşı öldükdən sonra hakimiyyətə gəlir, xanlığın birçə varisi olan Teymur ağanın öldürülməsi üçün əlindən gələni edir. Bundan başqa, onun işində də məsuliyyətsiz olduğu əsərdən aydın bilinir. Kəndlilərdən biri onun yanına gələrək qonşusunun atının gözünü kor etdiyini Xana bildirir. Xan da "ədalətli" qərar verdiyini hesab edərək kəndlinin də qonşusunun atının gözünü kor etməli olduğunu bildirir. Daha sonra digər bir şikayətçi də Xanın yanına gələrək ondan kömək istəyir. Belə ki, o, qeyd edir ki, həkim onun qardaşını sağaltmaq üçün ondan 3 tükən alsa da qardaşı qanvermə zamanı keçinmişdir. Belə olduqda, o, həkimdən pulunun geri qaytarılmasını istəyir. Həkim isə cavabında qeyd edir ki, əgər xəstənin tez ölməsinə bəis olmasaydı, qardaşı beş aydan sonra rəhmətə gedəcək və şikayətçiyə böyük məbləğdə pul verməli olacaqdı. Belə olduqda, Xan şikayətçidən tələb edir ki, həkimə qısa vaxt ərzində "ödəniş" etsin.

Ağarəşid M.C.Paşayevin yaratdığı obrazlardan biridir. Müəllif bu antroponimin yaranmasında titul və şəxs adından istifadə etmişdir. Görünür, burada onun müəyyən bir məqsədi vardır. Belə ki, yazıçı tituldan istifadə edərək, həmin obrazın hansı təbəqəyə mənsub olduğunu bildirməyə çalışmışdır. Obrazın adına gəldikdə isə, bildiyimiz kimi, bu şəxs adı cəsarətli, qoçaq mənalarında işlənir. Buna baxmayaraq, əsərdə iştirak edən Ağarəşid çox qorxaq, yalançı, ikiüzlü bir personaj kimi diqqəti cəlb edir. Onun qorxaqlığı Mərdan ilə üz - üzə gəlmək istəməməsindən də aydın görünür, çünki Mərdan onun atasını haqlı olaraq döymüş, Ağarəşidin də bundan gözü qorxmışdır. O, yalnız boş-boş danışmağı yaxşı bilirdi. Belə ki, ona Mərdanı polisə verməyi məsləhət görən zaman buna qarşı çıxır və kişiliyə sığdırmırdı. Müəllif sanki əsərdə Mərdan və Ağarəşid obrazını bir-birinə qarşı qoymuşdur.

Yusif Sərrac və Şah Abbas "Aldanmış kəvakib" əsərinin baş qəhrəmanlarından. Əsəri oxuduqca məlum olur ki, bu iki obraz bir-birinə tamamilə ziddir. Belə ki, Yusif Sərrac müəllifin görmək istədiyi hökmdar surəti, Şah Abbas isə ədalətsizliyin, özbaşınalığın, qəddarlığın və zülmün daşıyıcısıdır. Xalqa göstərdikləri münasibət onları bir-birindən ayıran əsas cəhətlərdən biridir. M.F.Axundovun bu surəti yaratmaqda əsas məqsədi dövlət idarə üsulunun iç üzünü xalqa açıb göstərməkdir. Zalım bir hökmdar olan Şah Abbası xalqının taleyi heç bir şəkildə maraqlandırmır. O, yalnız öz mənafeyini güdür. Onun idarə etdiyi ölkənin geridə qalmasının, inkişaf etməməsinin səbəbi də məhz budur. Şah Abbasın əksinə olaraq, Yusif Sərracın hakimiyyətə gəldiyi bu qısa müddət ərzində həm öz ailəsi, həm də dövləti üçün əlindən gələni etməyə çalışmışdır. Bir Şah Abbasın necə bir insan olduğunu onun ailəsinə olan münasibətində də görürük. Ailəsinə heç bir faydası olmayan bir insan öz dövləti üçün də heç bir müsbət iş görə bilməz. Bu cəhətdən bu obrazlar bir-birilərinə tamamilə zidd mövqedədirlər. Beləliklə, yazıçı povestdə öz ideyalarını oxucuya çatdırmaq üçün bir sıra məsələləri obrazların timsalında göstərməyə çalışmışdır.

Azərbaycan dilçiliyinə məxsus lüğətlərdə “ayama” sözü ilə eyniləşdirilən “ləqəb” sözü ərəbcədən gəlmədir və bir şəxsin özünə verilən adından başqa sonradan qazanılan ad kimi başa düşülür [57, s. 314].

Şəxs və ləqəb adlarını bir-birindən fərqləndirən bəzi cəhətlər vardır ki, N.M.Xudiyev də onları belə təsnifatlandırır. Tədqiqatçının fikrincə, birinci fərq şəxs adlarının əsas, ləqəblərin köməkçi ad qrupuna aid olması, ikinci fərq ləqəblərin rəsmi ad olmaması, üçüncü fərq hər bir şəxsin adı ola bilməsinin mümkünlüyü, lakin hər bir şəxsin ləqəbinin olmaya bilməsi, dördüncü fərq ləqəblərin fərdi xüsusiyyət daşması, yəni aid olduğu insanın fərdi keyfiyyətlərinə görə verilə bilməsi, lakin şəxs adlarının şərti xarakter daşması, beşinci fərq ləqəblər insana müxtəlif yaş dövrlərində verilə bildiyi halda, şəxs adları yalnız doğulduğu zaman verilir, nəhayət sonuncu fərq kimi isə şəxs adlarının bütün cəmiyyətlərdə tanına bilməsi, lakin ləqəblərin bunun əksinə olaraq lokal xarakter daşmasıdır [16, s. 26].

Azərbaycan antroponimlər sistemində ləqəb problemi fərqli istiqamətlərdən (M.Adilov, Z.Verdiyeva, A.Qurbanov, A.Paşayev, Ə.Mikayılova və b.tərəfindən) araşdırılmış və şərh olunmuşdur.

"Antroponimik sistemdə köməkçi adlar qrupuna ləqəblərdən başqa təxəllüs də daxildir. Ləqəblə təxəllüsünü bir-birindən fərqli cəhətləri vardır. Belə ki, ləqəblər rəsmi adlar deyil, təxəllüslər isə avtonimlərlə, yəni təxəllüslə yazan şəxsin əsl adı ilə yanaşı eyni hüquqda rəsmiləşdirilir və işlək xarakter alır. Ləqəblər adamlara xalq tərəfindən verilir. Təxəllüsü isə şəxsin özü seçir. Ləqəblər adamlara zahiri görünüşü, peşəsi, fiziki qüsuru, xasiyyəti ilə əlaqədar verilir. Təxəllüslər müstəqil mənəli adı sözlərdən götürülür, çox vaxt məcazi mənə ifadə edir" [16, s.27].

Azərbaycan xalqında ləqəblərin işlənməsi keçmiş dövrlərdən bəri mövcud olmuşdur. Dastan və nağıllarımızın dilində işlənen ləqəblər buna misaldır. Məsələn, Bəlli Əhməd, Dəmirçi Əhməd, Dəli Həsən, Tüpdəğıdan, Qaçaq Nəbi və s. Ləqəblər də bədii əsərlərdə üslubi vasitə hesab olunan kateqoriyalardan biridir. Onun vasitəsilə, yazıçı, obraz haqqında oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırır.

Ləqəblərin işlənmə xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bir sıra ləqəblərin yaranmasında şəxsin xarici görkəmi və fiziki çatışmazlığı əsas götürülür. Belə ləqəblərdə şəxsin arıq və ya kök olması, onun saçının, gözünün və dərisinin rəngi, boyunun hündürlüyü və alçaqlığı nəzərə alınır. Məsələn, Yaşılgöz Əli, İncəburun Fatma, Ağca, Qaraca qız, Uzun Həsən, Gödək Əhməd, Çopur Həsən və s.

2. Ləqəblərin müəyyən bir qismi şəxsin yaşadığı mühitlə, mənsub olduğu xalq və millətlə bağlı olur. Məsələn, Şəkili Teymur, Bakılı Ağca, Ağdamlı Toğrul, Qazaxlı Sara və s.

3. Bir sıra ləqəblər şəxsin hansı sənət və peşə ilə məşğul olması əsasında yaranır. Məsələn, Dəmirçi Həsən, Pinəçi Qüdrət, Çörəkçi Vəli və s.

4. Şəxsin sosial halını bildiren ləqəblər də az deyildir. Məsələn, Yetim İbrahim, Kefli İsgəndər və s.

5. Şəxsin xarakteri, xüsusiyyətləri, daxili aləmi ilə bağlı yaranan ləqəblər də çoxluq təşkil edir. Burada əsas cəhətlərdən biri obrazın qabarıq olan hər hansı bir

xüsusiyyətini bildirməkdir. Onun paxil, qısqanc, qorxaq, şirindil və s. kimi xüsusiyyətləri burada aparıcı rol oynayır. Məsələn, Şeytan Sevinc, Quzu Sona, Təlxək İmran, Bic Leyla, Yalançı Əhməd və s.

6. Bir sıra ləqəbləri şəxsin danışığı və nitqi ilə əlaqəli olaraq yaranır. Burada, əsasən, onun nitqindən səciyyəvi xüsusiyyətlər və qüsurlar nəzərə alınır. Məsələn, Pəltək Əli, Lal Əhməd və s.

Ümumiyyətlə, ləqəbləri ifadə etdikləri mənaya görə iki yerə bölmək olar.

1. Müsbət mənə ifadə edən ləqəblər adından da göründüyü kimi, insanlara məxsus müsbət keyfiyyətləri bildirir. Belə ki, dürüstlük, cəsarətlilik, səmimilik, sadəlik kimi xüsusiyyətlər bu ləqəblərin yaranmasında mühüm rol oynayır.

2. Mənfi mənə ifadə edən ləqəblər isə insanlara məxsus mənfi keyfiyyətləri bildirir. Burada insanlara məxsus paxıllıq, qorxaqlıq, yalançılıq, ikiüzlülük, kobudluq, səmimiyyətsizlik kimi xüsusiyyətlər ön planda olur.

Bundan başqa, bədii ədəbiyyatda bir sıra ləqəblərin obrazların adlarının yerində işlənməsi hallarına da rast gəlinir. Həpo Qumarbaz - M.F.Axundovun yaradıcılığında iştirak edən personajlardan biridir. Belə ki, bu obrazın ləqəbi şəxs adının daşdığı funksiyanı daşımış, onun daxili aləmi, xüsusiyyətləri barədə oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırmışdır. Əsəri oxuyan zaman məlum olur ki, sən demə, o, bir gecə də külli miqdarda pulu qumarda uduzmuş, üstəlik Ağamərdanın yalan danışmaq şərti ilə pul təklifini də qəbul etmişdir. Bu xüsusiyyət əsərdə onu mənfi obraz kimi səciyyələndirir.

Yəssar Lətif M.C.Paşayevin istifadə etdiyi ləqəblərdən biridir. Belə ki, Lətif ərəb mənşəli kişi adı olub, "xoşagəlimli, mülayim, gözəl, zərif, ruhu oxşayan" mənalarını bildirir [56, s.238]. Buna baxmayaraq, yazıçının yaratdığı obrazın bu ləqəblə heç bir əlaqəsi yoxdur, hətta onunla əks mövqedə dayanır. Göründüyü kimi, müəllif yaratdığı obrazı adlandırmaq üçün onunla zidd mənə ifadə edən ləqəbdən istifadə edir. Bununla da, o, obrazın xarakteri, xüsusiyyətləri, daxili aləmi barədə oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırır. Onun uşağı itələməsi, əli ilə ağzını bağlaması və uşağın bundan böyük sarsıntı keçirməsi əsərdə öz əksini tapan hadisələrdəndir. Buna şahid olan hər bir kəs ona qarğış edir. Demək olar ki, yaşadığı mühitdə heç bir

kəs onu bu əməllərinə görə aralarında görmək istəmir və ona nifrət bəsləyirlər. O, göstərdiyi bu davranışa görə cəmiyyətdə tənqid atəşinə tutulur.

Qara - M.C.Paşayevin ləqəb kimi istifadə etdiyi sözlərdən biridir. Əmrah adlı obrazın belə adlandırılması təbii ki, təsadüfi deyildir. Bu ləqəb obraza zahiri görünüşünə görə verilmişdir. Belə ki, əsərdə zəhmətkeş bir obraz kimi iştirak edən Əmrah işi ilə əlaqədar olaraq qaralmışdır. O, zahirən qara olsa da, daxilən bu rəngin tam əksinədir. Qoçaq, igid, namuslu, cəsarətli bir obraz kimi təqdim olunan Əmrah əsərdə müsbət qəhrəman kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, yazıçı bu obrazı da adlandırarkən onunla zidd mənaya malik ləqəbdən istifadə etmişdir.

"Əmrah bu kəndə təzə gəlmişdir. Cavan vaxtında yaxın kəndlərə məktub, qəzet daşıyır, evlərə xoş xəbər aparardı. Ordubadda onu oxudub, radist elədilər. Davada sol qılçasından şikəstlik alandan sonra qayıtdı, köhnə sənətindən əl çəkməli oldu... Qonşuluğuna Əmrah kimi"salim, öz tükünün üstündə "olan bir adamın köçdüyunü gören Saleh kişi çox sevinmişdi" [48, s.439].

S.S.Axundovun "Qaraca qız" hekayəsindəki bir sıra obrazlara nəzər salaq. Əsərin baş qəhrəmanı Qaraca qız ləqəbli Tutu xanımdır. Əsəri oxuyan zaman məlum olur ki, Tutu doğularkən qara ve çirkin olduğu üçün ona bu ləqəb qoyulmuşdur. Biz belə düşünürük ki, müəllif bu ləqəbdən istifadə edərkən onun taleyini də nəzərə almışdır. Belə ki, Tutu uşaq yaşlarında olarkən zəlzələ nəticəsində ana və atasını itirmiş, yetim qalmışdır. Daha sonrakı həyatında ona Yasəmən adlı qaraçı bir xanım sahib çıxır. Yasəmən Tutuya doğma övladı kimi qayğı göstərərək, onu sevsə də, yoldaşı Yusif bunun tam əksi olaraq, Tutunu sevmir. O, hətta, Tutuya əl qaldırmaqdan belə çəkinmir. Qaraca qızın həyatında baş verənlər bununla da yekunlaşmır və tale onu başqa bir mühitdə də sınayır. Belə ki, o, artıq Piri babanın yanında, Hüseyinqulular ailəsində yaşamağa başlayır. Piri baba əsərdə iştirak edən müsbət obrazlardan biridir. O, Qaraca qızı öz qanadlarının altına alaraq ona sahib çıxır. Əsərdə Qaraca qıza əks mövqedə duran digər bir obraz - Ağca xanım iştirak edir. Ağca xanım ziyalı ailəsində böyüyən gözəl bir qızıdır. O, Tutudan fərqli olaraq ailəsinin himayəsi altındadır. Buna baxmayaraq, Ağca xanım da ailəsi tərəfindən çox sıxışdırılır və uşaqlığını doyunca yaşaya bilmir, hətta anası onun Tutu ilə oynamağına icazə vermir. Əsərin sonu isə

Tutunun faciəsi ilə bitsə də, yenə öz fədakarlığını göstərir. O, öz dostu Ağca xanımın həyatı üçün öz canını qurban verir. Onun bu ölümü Piri babanı dərinləndirən sarsıdır. Ağcanın anası isə öz övladının canını qurtarmaq üçün Qaraca xanımın həyatını heçə sayır. Müəllif əsərin adını da bu ləqəbdən istifadə edərək "Qaraca qız" adlandırır.

"Hekayəti - xırs quldurbasan" komediyasında "Ayıqıran Əmiraslan" ləqəbi işlənmişdir. Ayıqıran Əmiraslan ləqəbli kişinin nəvəsi olan Tanverdi əsərin əsas obrazlarından biridir. O, cəsarətsiz, axmaq və gülünc bir obrazdır. Əsərdə mənfi obraz kimi çıxış edən Məşədi Qurban onun atasıdır. Belə ki, o, Pərzadın atasının vətənlərini mənimsəmək üçün onu oğluna almaq istəyir, lakin Pərzadın Bayram adlı öz sevdiiyi vardır. Onlar bir-birini böyük məhəbbətlə sevir. Bayram öz sevdiiyini qurtarmaq üçün Tanverdiyə tələ qurmaq qərarına gəlir. Bu işdə Namaz da ona kömək edir, qorxaq olan Tanverdinin "cəsarətlənməsi" üçün ona kimin nəvəsi olduğunu xatırladır. Belə ki, o, istədiyini əldə edir. Maymaq bir personaj olan Tanverdi yol kəsib, quldurluq etməyə başlayır və bunu "qəhrəmanlıq" hesab edir.

2.2. Azərbaycan dilində antroponimlərin mətnyaratma imkanları

Sözlər insanlar kimidir - doğulur, böyüyür, qocalır və tarixə düşür. Sözlər əmələ gəlir, müəyyən səs quruluşu, lüğət mənası ilə yaşayır, başa düşülür və uzun müddət xidmət edir, lakin zaman dəyişdikcə onlar tarixin arxivinə köçürülür və arxaizmlər və tarixizmlər şəklində aktiv dövriyyədən çıxırlar. Arxaikləşsələr də, ölmürlər, tarixin rəngini ehtiva edirlər, yaddaş materialına çevrilirlər, məsələn, milli dəyərlərin - mənəviyyət, fəlsəfə, dövlət, etnik dəyərlərin qorunması. Belə olan halda sözün tarixi onu yaradan, istismar edən xalqın tarixi qədər qədimdir. Ona görə də xalqın keçmişi onun sözünün tarixidir və sözün tarixini öyrənmək bir xalqın tarixini öyrənməyə bərabərdir.

Dünyada adsız şəxs yoxdur. Hər bir insan cəmiyyətdə daşdığı ad ilə tanınır, onunla vəhdət təşkil edir. Şəxs adlarının insan qruplarının təşəkkül tapdığı hansı vaxtda meydana gəlməsi haqqında hələ dəqiq bir məlumat olmasa da, ehtimal olunur ki, onlar insanlar arasında müəyyən ehtiyaca bağlı olaraq yaranmışdır.

Antroponimlərin hansı şəraitdə yaranmasından asılı olmayaraq, dildə böyük əhəmiyyətə malik olan leksik vahidlər hesab olunurlar. Buna görə də onların öyrənilməsi və tədqiqata cəlb edilməsi hərzaman vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar isə real şəxs adlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər bir valideyn övladına ad verərkən ne qədər diqqətli seçim edirsə, hər bir müəllif də personajı adlandırarkən bu diqqəti göstərir, çünki hər bir obrazı adlandırmaq da, çağaya ad qoymaq qədər əhəmiyyətli bir hadisədir. Əsasən, valideynlər övladlarına ad qoyarkən dövr üçün səciyyəvi olan, gözəl səslənən adlara üstünlük verirlər. Müəllif isə obrazı adlandırarkən bir sıra cəhətləri nəzərə alır. Belə ki, bədii əsərlərdə personajlara verilən adlar obrazın daxili dünyası, xarakteri, xüsusiyyətləri haqqında oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırır, üslubi rola malik olur. Məhz buna görə də, bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar, real həyatda körpələrə verilən adlar qədər əhəmiyyətlidir.

Qədim dövrlərdə insan özünü kainatın zərrəsi kimi qəbul edir və orada öz yerini tapmağa çalışırdı. Ən qədim şəxs adları sistemləri semantik prinsip əsasında qurulmuş, qohum adları üçün eyni və ya yaxın anlayışları bildirən sözlərdən istifadə edilmişdir.

Yaşadığımız dünyada hər bir şeyin adı mövcuddur. Əgər belə olmasa idi, dünyada heç bir insanı, əşyanı, ümumilikdə, heç bir varlığı bir-birindən fərqləndirmək mümkün olmazdı. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də onomastik leksikası uzun inkişaf yolu keçmiş və bunun nəticəsində formalaşmışdır. Hər bir onomastik vahid keçmişin izlərini özündə saxlayır və gələcək nəsillərə ötürür. Buna görə də onların araşdırılması və öyrənilməsi hər bir xalq üçün çox dəyərli mənbə hesab olunur.

A.Qurbanov "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" kitabında onomalogiyanı aşağıdakı yarımqöbələrə ayırır:

- "1) antroponimiya;
- 2) toponimiya;
- 3) etnonimiya;
- 4) zoonimiya;

- 5) hidronimiya;
- 6) kosmonimiya;
- 7) ktematonimiya" [21, s.34].

Onomastik sistemin demək olar ki, hər bir şöbəsi arasında qarşılıqlı münasibət vardır. Belə ki, bu münasibət bir şöbədəki vahidin digər şöbədə işlənməsini reallaşdırır. Bu şöbələrdən biri digərini tamamlayır və onlar arasında müəyyən bir vəhdət mövcud olur. Biz öz tədqiqat işimizdə A.Qurbanovun bölgüsünü daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Tədqiqatçı H.Həsənovun fikrincə, onomastik vahidləri belə xarakterizə etmək olar. Birinci xüsusi şəxs adlarıdır ki, bu antroponimika adlanır və dörd hissəyə ayrılır, rəsmi adlar, təxəllüslər, ləqəb, titullar. İkincisi coğrafi adlar toplusu adlandırılan toponimikadır ki, fitonim, xrematonim, xrononim, kosmonim, oykonim, xrolonim, mikrotoponim, hidronimlər kimi məhfumlar onun tərkib hissəsidir [12, s.99-101].

Qədim türk adları insanların cəmiyyətdə ictimai vəziyyətini bildirirdi. Daha sonrakı dövrlərdə ərəb və rus ad sistemləri Azərbaycan ad sisteminə təsir göstərsə də, onu yox edə bilmədi. Bununla belə, Azərbaycan antroponimik sistemində bir sıra rus-avropa mənşəli adlara da rast gəlmək mümkündür.

Antroponimlər həm keçmiş, həm də müasir dövrdə insanlar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onlar adət-ənənələrin, bir sıra ayinlərin söz vasitəsilə ifadə olunması nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan antroponimikasının yaranması və təşəkkül tapmasında azsaylı xalqların rolu da danılmazdır. Belə ki, onların məskunlaşdığı ərazilərdə əsas xalqın adət-ənənəsini, təsəvvürlərini göstərən onomastik vahidlər yaranmışdır.

Şəxs adlarının insan qruplarının təşəkkül tapdığı hansı vaxtda meydana gəlməsi haqqında hələ dəqiq bir məlumat olmasa da, ehtimal olunur ki, onlar insanlar arasında müəyyən ehtiyaca bağlı olaraq yaranmışdır. Antroponimlərin hansı şəraitdə yaranmasından asılı olmayaraq, dildə böyük əhəmiyyətə malik olan leksik vahidlər hesab olunurlar. Buna görə də onların öyrənilməsi və tədqiqata cəlb edilməsi hərzaman vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində antroponimiya adlanan bir yarımşöbə var ki, aparılan tədqiqatlarda müxtəlif cür işlədilir. Onu bəzən dar mənada işlədirlər, lakin belə təsnifat doğru deyildir. Bu terminin semantik tutumu çox geniş və əhatəlidir [17, s.35].

N.M.Xudiyev" Azərbaycan antroponimlərinin inkişafı və təşəkkülü "kitabında şəxs adlarını 2 qrupa bölür:

" 1. Cinsi təsnifat üzrə qadın adları, kişi adları;

2. Adların yaranma üsulunu görə :süni şəxs adları, təbii şəxs adları" [16, s.63].

Bizim xalqımız hər zaman digər xalqlardan öz adət-ənənəsini ilə seçilmişdir. Mentalitetimizdə ana hər zaman müqəddəs bir varlıq hesab olunmuşdur. Bizim qadınlarımız hər zaman öz cəsarəti, sadıqlığı, qorxmazlığı və namusu ilə kişilərimizdən heç də geri qalmamış, onların şərəfinə çoxlu əsərlər yazılmışdır. "Kitabı - Dədə-Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında iştirak edən qadın obrazlarını bunun canlı sübutudur. Bu qadın obrazları öz cəsarəti, qoçaqlığı, zirəkliyi ilə heç də kişilərdən geri qalmırlar.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası mövcud deyildir. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. Bəs qadın və kişi adlarını necə fərqləndirmək olar? Belə ki, bu adları əsasən onların ifadə etdiyi mənaya, semantikaya əsasən fərqlənirlər:

1. Bir sıra heyvanların xüsusiyyətlərini görə meydana gələn şəxs adları: Maral, Tərən, Ceyran, Bülbül, Durna və s.

2. Gül - çiçəyin yaratdığı xoş təəssürat nəticəsində meydana gələn şəxs adları: Lalə, Nərgiz, Bənövşə, Yasəmən, Sünbül, Zanbaq, Qızılgül, Çəmən, Gülçin, Gülnar, Flora və s.

3. Dəyərli daş-qaş adları ilə bağlı yaranan şəxs adları: Firuzə, Almaz, Brilliant, Yaqut və s.

4. Kosmonomların iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Səma, Aytac, Aynur, Aytən, Ulduz və s.

5. Hidronimlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Dərya, Dəryanur, Dalğa və s.

6. Toponimlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Asiya, Laçın, Afina və s.

7. Rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Sarı, Saritel və s.

8. Musiqi ilə əlaqəli olan sözlərin iştirakı ilə yaranan adlar: Şahnaz, Rübabə və s.

9. Sevgi və məhəbbətlə məzmunlu sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Sevil, Sevinc, Sevər, Sevgili, Sevgiyyə və s.

10. Say anlayışı bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Vahidə, Yeganə, Sonay, Bircəxanım və s.

11. Güzəllik, incəlik bildirən sözlərin iştirakı etməsi ilə yaranan adları: Gözəl, Qəşəng, Nazilə, Nazlı və s.

12. Bir sıra dini adlardan istifadə etməklə yaranan şəxs adları: Zəhra, Rükəyyə, Surə, Fatimə, Məryəmvə s.

13. Ana, xanım, qız, bacı və s. sözlərin iştirakı ilə də yaranan qadın adlarına rast gəlinir. Məsələn, Nənəxanım, Almaxanım, Anabəyim, Qızıyətər və s. [16, s.48-56].

Bundan başqa bir sıra qadın adları kişi adlarına - a, - ə şəkilçilərinin artırılması ilə yaranır. Məsələn, Nail- Nailə, Turan - Turanə, Ceyhun - Ceyhunə, Ramil - Ramilə, Arif-Arifə, Kamal-Kamalə və s.

"Adətən, dastan və nağıllarda (şifahi xalq yaradıcılığında) qadınlar özlərinə kişi adları götürürlər, lakin bunlar müəyyən məqsəd və situasiya ilə əlaqədar olur. Belə hallarda ikinci ad əsl ad hesab edilə bilməz. Folklor dilində işlənən antroponimlərin əsas vəzifəsi tək-cə ayrı-ayrı fərdləri adlandırmaq və onları bir-birindən fərqləndirmək deyil. Bu kateqoriyadan olan antroponimlər həm də ekstalinqivistik (dixarici) mahiyyət kəsb edir. Antroponimlər nağıl dilinə şirinlik, gözəllik gətirməklə bərabər, onun yadda qalmasına, dillər əzbəri olmasına və ən nəhayət, nəsildən-nəsilə keçməsinə şərait yaradırlar" [16, s.66-67].

Kişilərə verilən adlar da qadınlara verilən adlar qədər maraqlıdır. Belə ki, bu adlar da semantik cəhətinə və ifadə etdiyi mənaya görə müxtəlifdir:

1. Qadınlarda olduğu kimi kişi şəxs adlarının adlarının da yaranmasında zoonim mənşəli adlardan əsaslı şəkildə istifadə olunur. Burada, əsasən, güc və qüdrətlik bildirən adlara təsadüf olunur. Məsələn, Aslan, Şiraslan, Şirməmməd, Əlişir, Şahin, Bəbir, Səməndər və s.

2. Hidronimlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Xəzər, Araz, Eldəniz, Dənizxan, Ceyhun və s.

3. Toponimlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Təbriz, Misir, Dağlar, Muğan, və s.

4. Kişi, baba, əmi, dədə və s. sözlərin iştirakı ilə yaranan kişi şəxs adları: Qarakişi, Atakişi, Əlibaba, Əlibəy, Dədəbəy və s.

Bundan başqa eyni adlar vardır ki, onlar həm qadına, həm də kişiə aid oluna bilər. Məsələn, İzzət, Almaz, Arzu, Gündüz, Tərən və s.

5. Qələbə, döyüş, azadlıq məzmunu bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan adlar: Azad, Əsgər, Zəfər və s.

6. Rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Qaraş, Qara və s.

7. Say anlayışı bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Minbala, Bircəbəy, Vahid, İlkin, Minoğlan və s.

8. Sevgi və məhəbbətlə məzmunlu sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Məhəbbət, Əziz, Vüsal, Əzizağa və s.

9. Musiqi ilə əlaqəli sözlərin iştirakı ilə yaranan şəxs adları: Rahab, Rübab və s. [16, s.48-56].

Bundan başqa, təbii adlarla yanaşı, bir sıra uydurma (süni) adlar da mövcuddur. Ümumiyyətlə, süni adların yaradılması çətindir Bu adlar, əsasən yazıçı və şairlər tərəfindən yaradılır və onlardan xüsusi diqqət tələb edir. Buna əsas səbəb uydurma (süni) adın yaradılan obrazın, xarakterinə, daxili aləminə, uyğun olmasıdır. Bədii ədəbiyyatda uydurma adlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Oxucu bu adla tanış olarkən obrazın hansı xarakterdə olması barədə müəyyən qədər təsəvvürə malik olmuş olur. Həkim cinayətov, Keçiyev, Gəldiyev və s. kimi süni adlar M.C.Paşayevin yaradıcılığında xüsusi rola malikdir. Həkim Cinayətov- adından görüldüyü kimi həkim olsa da, peşəsini layiqincə yerinə yetirə bilmir, insanların taleyi onu heç bir şəkildə maraqlandırmır.

"Həkim çox naz ilə yeri yirdi. Ramazan iki dəfə yolu geri qayıtdı... Ramazan qapıda 10 dəqiqə gözlədikdən sonra Cinayətov oraya yetişdi. Xəstənin başı üzərinə gəldi. - Haran ağrıyır niyə yatırsan? - deyə xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü yoxlamaq üçün trubkasını, termometri axtardı. Ciblərini yoxladı, tapa bilmədi" [48, s.143]. Əsərdən gətirilən bu nümunədə görüldüyü kimi, Həkim Cinayətov

vəziyyəti ağır olan xəstəyə çox məsuliyyətsiz şəkildə yanaşır, onun vəziyyəti ilə bağlı heç bir narahatlıq çəkmir. Müəllif obrazı belə adlandırmaqla onun həkim deyil, əsl bir cinayətkar olduğunu oxuculara çatdırır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da uydurma adlara geniş şəkildə rastlanılır. Bir sıra nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə bunlara aid nümunələr olduqca çoxluq təşkil edir. Məsələn, Cırtan, Təpəgöz və s.

Gəldiyev M.C.Paşayev "Açıq kitab" romanının baş qəhrəmanlarından biridir. Müəllifin ona verdiyi süni ad vasitəsilə oxucularda obrazın xarakteri barədə müəyyən bir təsəvvür yaranmış olur. Əsərdən məlum olduğu kimi, Gəldiyev Rübabə ilə evlənmək istəyir. Rübabənin könlü isə başqasındadır. Buna baxmayaraq, Gəldiyev onunla evlənməyi rəqabət halına gətirir və nə olursa olsun onu elə keçirəcəyinə inanır. Onun Rübabəyə söylədiklərindən necə xarakterdə biri olduğu aydın görünür. Gəldiyevi özündən razı, qısqanc bir obrazdır. O, hətta, Rübabənin sevdiyi olan Vahidə şər atıb onun məktəbdən çıxmasına belə səbəb olur. Beləliklə, Gəldiyev (yersiz gələnlə) öz adını xarakteri ilə doğrultmuşdur. Bundan başqa, biz şifahi xalq ədəbiyyatında da bir sıra uydurma adlara rast gəlirik. Məsələn, Bamsı Beyrək, Çiçək qarı, Cırtan və s. Göründüyü kimi bu adlar da, obrazın xarakterinin açılmasında mühüm rol oynayır.

Son zamanlar adların müxtəlif məqsədlərlə qısaltılması hallarına da rast gəlinir. Belə adlar da uydurma (süni) adlar kateqoriyasına daxildir. Məsələn, Mətiş, Səriş, Miri, Əliş, Fatoş və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan şəxs adları bir sıra nitq hissələri əsasında yaranmışdır:

1. Feilin iştirakı ilə yaranan adlar: Sevindik, Qızıyetər, Qızqayıt, Tapdıq, Allahverdi, Sevgül, Sevda, Gülər, Sevər və s.

2. İsimin iştirakı ilə yaranan adlar: Lalə, Qərənfil, Kişmiş, Aslan, Şahin, Qartal, Elxan, Tərlan, Firuzə, Göyərçin, Faiz, Ulduz, Səma, Aytac, Aytən, Aydan, Aygün, Səma, Ulduz, Vüsal, Hafiz, Qələm, Günay, Günel, Alma, Almaxanım, Gilas, Zəfəran, Əfsanə, Xatirə, Lətifə, Kamal, Nəfəs, Vəfa, Damla, Yağmur, Cənnət Nur, İnci, Laçın, Nanə, Brilliant və s.

3. Sifətin iştirakı ilə yaranan adlar: Şirin, Xoşqədəm, Xoşgül, Qəşəng, Mülayim, Zərif, Zərifə, Yeganə, Qalib, Mehriban, Yaxşıxanım, Şəhanə və s.

Bundan başqa bir sıra köməkçi nitq hissələrindən yaranan adlar da mövcuddur: Məsələn, Maşallah, Afərin və s.

Antroponimlər sisteminin əsasını təşkil edən şəxs adlarını quruluşuna görə üç yerə bölmək olar:

- 1) sadə şəxs adları;
- 2) düzəltmə şəxs adları;
- 3) mürəkkəb şəxs adları.

1. Sadə şəxs adları bir kökdən ibarət olur və onların yaranmasında heç bir leksik şəkilçi iştirak etmir. Məsələn, Surə, Əli, Nağı, Nur, Alma, Şahin, Qartal, Gözəl, Şirin, Hafız, Faiz, Xan, Dəmir, Əziz, Nərgiz, Əhməd, Əkbər, Gilas, Rəna, Musa, Kişmiş və s.

2. Düzəltmə şəxs adları kök +leksik şəkilçidən (ad düzəldən) ibarət olur. Bu şəxs adlarının yaranmasında sadə şəxs adları da iştirak edir. Məsələn, Gülxar, Sevər, Qorxmaz, Nailə, Ceyhunə, Nərminə, Həbibə, Nurçin, Şahlar, Eşqin, Şəmistan, Gülüstan, Həbibulla, Dəmirçi və s.

3. Mürəkkəb şəxs adları isə iki və daha artıq adın və sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn, Sevgül, Daşdəmir, Qızbəs, Qızıyətər, Güldəstə, Gülçöhrə, Məmmədsəfa, Səttərhan, Almaxanım, Gülbikə, Gülbuta, Zərqələm, Muradxan, Ayxan, Xanpolad, Buludxan, Ağaməcid, Ağadayı, Ağasəməd, Nazpəri, Əli-Əkbər, Əlisəttar, Cəfərqulu, Aytac, Aygün, Günay, Günel, Gülnar Misirsoltan, Elsevər, Elcan, Eltac, Bəybala və s.

Bunu da qeyd etmək lazımdı ki, mürəkkəb şəxs adlarının əksəriyyətini dini məzmunlu adlar təşkil edir. Məsələn, Mirəziz, Mirağa, Hacıəziz, Hacıhəbib, Tanrıverdi, Həsənəli və s.

Türk dilçiliyində onomastik vahidlərin ən maraqlı hissəsini təşkil edən antroponimlərin linqvistik tədqiqi türk xalqlarının tarixini, etnoqrafiyasını, dil tarixini, etnogenezini və psixologiyasını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. V.V.Radlov, N.F.Katanov, V.A.Qordlevski, A.N.Samoiloviç, N.A.Baskakov,

V.A.Nikonov, A.A.Satibalov, T.Yanuzakov, E.Beqmatov, A.Qurbanov, M.Çobanov Ş.Sadiyev, M.Adilov, Z.Sadiqov və başqaları antroponimik vahidlərin və türk onomatikasının bəzi mühüm məsələlərini həll etmişdir.

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri ümumi antroponimin sütununu təşkil edir. Tarixi mənbələrdə işlənən antroponimik vahidlərin bu gün istifadə olunan abidələrin dilindən, yazılı və şifahi nümunələrlə yanaşı köhnəlmiş nümunələrin araşdırılması bizim keçmişimizə, gəzdiyimiz yollara, dünyagörüşümüzdə, adət-ənənələrimizə məhəbbətimizin ifadəsidir. Tərkibinə görə çoxşaxəli və maraqlı xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Azərbaycan antroponimlərinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bu, xüsusi tədqiqat predmeti kimi dilçiliyimizdə ən az öyrənilən sahələrdən biridir.

Son illərdə Azərbaycan onomastikasının tədqiqat sahəsi xeyli genişlənmiş, hətta bədii və publisistik əsərlərdə, tarixi sənədlərdə və ayrı-ayrı müəlliflərin kitablarında işlənən onomastik vahidlərin ifadə etdiyi məna, mənşə, üslub imkanları və s. araşdırılmışdır.

Müstəqillik meylləri Azərbaycan dilində xüsusi isimlər sistemində əsaslı dəyişikliklərin əsas səbəbi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu dövr Azərbaycan dilinin onomastikasının inkişaf tarixində yeni mərhələ hesab olunur. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq xüsusi adların elmi təsviri A.Bakıxanovun adı ilə bağlı olmuşdur. O, “Gülistani-İrəm” əsərində Azərbaycan, Quba, Şəmkir, Alpan, Zıxə, Xəzər dənizi və s. bu cür ayrı-ayrı toponimlərin və tayfa adlarının etimologiyasını izah etməyə çalışmışdır .

“Adlar və titullar haqqında” əsərində A.Bakıxanov sonralar təkcə Azərbaycanda deyil, Rusiyada da köməkçi adlar kimi təsnif edilən şəxs adları və titulları açıqlamışdır. Ümumi türkologiyada Azərbaycanda coğrafi adların tədqiqində görkəmli mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun da böyük xidmətləri var. M.F.Axundov XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazda coğrafi obyektlərin adlarının transkripsiyası üzərində işləyənlərdən biridir.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin onomastikasının bir elm kimi inkişafında dilçi alimlərimizin rolu misilsizdir.

Azərbaycan dilçiləri A.M. Dəmirçizadə, A.M. Qurbanov, A.A.Axundov, G.İ.Hacıyev, S.M. Mollazadə, M.N.Çobanov, A.Paşa, M.İ.Adilov, N.M.Xudiyeva, R.Z.Əliyeva, G.Axundova, R.F.Xalıqova və başqa tədqiqatçılar onomastik vahidlərin elmi əsaslara və metodlara əsaslanaraq tədqiqinə geniş imkanlar yaratmışlar.

S.M.Sədiyev antroponimlərin elmi tədqiqi ilə məşğul olan ilk azərbaycanlı dilçi alimlərdəndir. Onun onomastik vahidlərlə bağlı tədqiqatlarının nəticələri alimin “Dil haqqında hekayələr” və “Adlar necə yaranmışdır” kitablarında öz əksini tapmışdır. T.İ.Hacıyev daha çox poetik onomastika məsələləri ilə maraqlanmış, satirik əsərlərdə rast gəlinən xüsusi adların üslub imkanları haqqında elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.Mollazadə Azərbaycan dilinin onomastikasının tədqiqində dəyəri danılmaz olan alimlərimizdəndir. Onun "Azərbaycan dilinin coğrafi adları və tarixi", "Azərbaycan dilində adlar necə yaranıb" kitabları yer adlarının linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirən qiymətli tədqiqat əsəri hesab olunur.

Dilçiliyin başqa sahələrində tədqiqatları ilə tanınan M.İ.Ədilov onomastikanın müxtəlif mövzuları üzrə də tədqiqatlar aparmışdır. Onun Ə.Paşayevlə birgə yazdığı “Azərbaycan onomastikası” əsəri Azərbaycan dilində xüsusi isimlər sistemi haqqında əsas və zəruri məlumatlarla zəngindir.

Azərbaycanda onomastikanın bir elm kimi formalaşma tarixindən danışarkən A.M.Qurbanovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, onomastika sahəsində çoxşaxəli tədqiqatları ilə Azərbaycanda onomastikanın fundamental elmi əsaslarının banilərindən biridir. A.M.Qurbanovun bu sahədə tədqiqatları Azərbaycan dili onomastikasının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Alimin “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. A.M.Qurbanovun rəhbərliyi altında çoxlu sayda onomatoloqlar hazırlanmışdır.

Bütün bunlar görkəmli alimin Azərbaycanda onomastika elminin inkişafındakı xidmətlərinin çox cüzi bir hissəsidir. Onun təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə respublikamızda onomastika problemlərinə həsr olunmuş 9 elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. A.M.Qurbanovun təşəbbüsü ilə 1990-cı illərdə Azərbaycan Elm və Elm

Assosiasiyası yaradılmış, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində onomastika problemləri laboratoriyası yaradılmışdır.

A.Paşa Azərbaycan onomastik vahidləri, xüsusilə antroponimlər haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Onun “Azərbaycan şəxs adları” əsərində ilk dəfə olaraq onomastik istiqamət verilmiş, müxtəlif kateqoriyalı şəxs adları arasında sərhədlər müəyyən edilmişdir. Müəllifin “Azərbaycan antroponiminin lüğət problemləri” əsəri də Azərbaycan antroponimlərinin linqvistik təhlili baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. H.Əliyevi daha çox antroponimin nəzəri məsələləri maraqlandırır. Alimin “Antroponimiyanın ümumi problemləri” kitabında onun antroponimin elmi-nəzəri xüsusiyyətlərinə dair baxışlar sistemi öz əksini tapmışdır.

G.Mustafayeva əsasən poetik onomastika sahəsində tədqiqatlar aparmış, adların üslub və linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Müəllifin “Adların üslub imkanları və onomastik vahidlərin üslub və linqvistik xüsusiyyətləri” adlı kitabları poetik onomastikanın öyrənilməsi üçün dəyərli vasitədir. F.R.Xalıqov folklor nümunələrində rast gəlinən xüsusi adlarla bağlı araşdırmaları ilə də Azərbaycan dilinin onomastikasının inkişafına töhfə vermişdir.

X.Mirzəyevin “Aşıq poeziyasında canlı adlarımız və tariximiz”, Ə.Tanrıverdiyevin “Kitabi-Dədə-Qorqudda şəxs adları” əsərləri də poetik, tarixi antroponimiya sahəsində dəyərli tədqiqat nümunələridir. Alim eyni zamanda türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin dil xüsusiyyətlərini, mənə və mənşəyini də tədqiq etmiş, onun bu sahədə əldə etdiyi nəticələr “Azərbaycan türk mənşəli antroponimlər” kitabında öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili onomastikasında baş verən proseslərin əhəmiyyətli bir hissəsi xüsusi adlarla bağlı elmi araşdırmalar sahəsini əhatə etmiş, bu dövrdə Azərbaycan dili onomastikasının bu və ya digər sahəsi üzrə tədqiqatlar daha da genişlənmişdir, inkişaf etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin onomastika sahəsindəki əsərlərinin əksəriyyəti müstəqillik dövründə yazılıb çap olunub. Bu dövrdə bəzi

tədqiqatçılar indiyədək az danışılan onomastik sistemlər üzərində işləmiş və konkret nəticələr ortaya çıxarmışlar.

A.Məmmədovun fikrincə, məndaxili əlaqələr mətn dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [23, s.25].

Mətnin aktual problemləri son dövrlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən biridir. Mətni yaradan cümlələrdir və onun yaranmasında bir sıra formal əlaqə vasitələri iştirak edir. K.M.Abdullayev formal əlaqə vasitələrini qrammatik vasitələr (bura daxildir bağlayıcı, determinantlar, önsöz, deyktik elementlər və s.), leksik əlaqəlilik, fonetik təkrar, sintaktik və morfoloji təkrar kimi qruplaşdırır [2, s.204-205].

Ümumiyyətlə, antroponimlər bədii əsərlərdə ən çox rastlanan onomastik vahidlərdəndir. İştirak etdiyi mətnin hissələrini bir-birilə bağlamaq, onlar arasında əlaqə yaratmaq antroponimlərin əsas mətnyaradıcı rolu hesab olunur. Demək olar ki, hər bir bədii mətndə iştirak edən antroponimlər təkrarlanma xüsusiyyətlərinə malikdir.

"Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında göstərilən əlaqələrin həyata keçməsi prosesində hər bir əlaqə vasitəsi öz sistem xüsusiyyətlərini tam şəkildə itirmir. Faktiki olaraq bu əlaqələr vasitəsilə iki funksiya (qrammatik və mətnyaradıcı) realizə olunur. Bu mətnyaradıcı funksiyaların əsasında additivizm, zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə münasibətləri, retropreksiya (anafora), prospeksiya(katafora) zaman və məkan parametrləri, yəni - köhnə informasiyanın qarşıdurması kimi təzahürlər durur" [23, s.57].

Məlumdur ki, bədii mətnin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərdən başlıcası onun müxtəlif şəkildə yozulması ilə əlaqədardır. Burada əsas məsələ, mətnin yozulması zamanı onun məntiqə əsaslanması və onun məzmununa təsir etməməsidir. Hər bir müəllif üçün xüsusi adın seçimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu adlar bir çox hallarda sətiraltı mənə ifadə edir və bu mənənin çıxarılması oxucunun üzərinə düşür. Beləliklə, biz deyə bilərik ki, bədii əsərlərə daxil olan hər bir onomastik vahid onun meydana gəlməsi ilə əsaslı şəkildə əlaqəlidir.

Bildiyimiz kimi, bədii ədəbiyyatda antroponimlərin bir sıra növlərindən istifadə olunur. Əsərdə leksik təkrar kimi istifadə edilən antroponimlər mətnyaratma prosesində olduqca fəal şəkildə iştirak edirlər.

Xüsusi adlar yazıçının dünya haqqında bilik və təsəvvürlərinin bir növ göstəricisi rolunu oynayır. Onları ayrı-ayrı müəllifin dünya mənzərəsinin dəstəkləyici elementləri, müəyyən zamanın mədəni-tarixi konteksti ilə əlaqəsini təmsil edən vahidlər kimi müəyyən etmək olar. Onomastik kateqoriyalar ədəbi əsərin nitq toxumasının bütün komponentləri içərisində ən spesifikdir.

Bədii əsərlərin bir hissəsi kimi mühüm rol oynayan onomastik vahidlər bəzən yazıçının bədii konsepsiyasında və əsərin ideyasında dominant rol oynayır. Dilin antroponimlər kimi leksik təbəqəsinin tədqiqi tədqiqatçılara müəlliflərin üslubunun özəlliyini təhlil etməyə imkan verir. Bədii ədəbiyyatın kontekstində xüsusi adın fəaliyyətinin sistemli şəkildə tədqiqi müəllif mətninin “mürəkkəb vəhdətini” tam başa düşməyə deyil, həm də dilin estetik funksiyasında həyata keçirən mətn mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Dünyada adsız şəxs yoxdur. Hər bir insan cəmiyyətdə daşdığı ad ilə tanınır, onunla vəhdət təşkil edir. Bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar isə real şəxs adlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər bir valideyn övladına ad verərkən ne qədər diqqətli seçim edirsə, hər bir müəllif də personajı adlandırarkən bu diqqəti göstərir, çünki hər bir obrazı adlandırmaq da, çağaya ad qoymaq qədər əhəmiyyətli bir hadisədir. Əsasən, valideynlər övladlarına ad qoyarkən dövr üçün səciyyəvi olan, gözəl səslənən adlara üstünlük verirlər. Müəllif isə obrazı adlandırarkən bir sıra cəhətləri nəzərə alır. Belə ki, bədii əsərlərdə personajlara verilən adlar obrazın daxili dünyası, xarakteri, xüsusiyyətləri haqqında oxucunu əvvəlcədən məlumatlandırır, üslubi rola malik olur. Məhz buna görə də, bədii ədəbiyyatda obrazlara verilən adlar, real həyatda körpələrə verilən adlar qədər əhəmiyyətlidir.

Bütövlükdə yazıçının, xüsusən də, ikidilli yazıçının bədii nitqindəki xüsusi adlar konkret bədii əsərin ümumi obrazlı və təsvirli sisteminin mühüm tərkib hissəsi – altsistemdir. Ona görə də yazıçının antroponimik lüğətinin təhlilinin

rəngarəngliyi onun fərdi müəllif orijinallığını, müəllifin hər bir əsərinin etimoloji, törəmə, semantik-üslubi və digər perspektivlərdə linqvistik mahiyyətinə dərinlən nüfuz etmə imkanlarını üzə çıxarmağa yardım edir. Yazıçının antroponimik sistemi ənənəvi olaraq onun əsərlərinin perspektiv inkişafı və fəaliyyətində müəyyən əlaqələrdə bir-biri ilə bağlı olan onomastik vahidlərin məcmusudur. Bədii əsərin antroponimi adətən qəhrəmanın yaşını, cinsini, milliyyətini, sosial vəziyyətini, mənəvi dəyərlərini və etik keyfiyyətlərini öyrənməyə kömək edir.

Bədii əsərin mətnində rast gəlinən antroponimlərin məcmusuna ədəbi və ya poetik antroponimiya deyilir. Bədii mətnə antroponimlərin tədqiqi xüsusi elmi maraq kəsb edir, əsərin əsas ideyasını, dərin fəlsəfi mənalərini açmaq üçün əlavə imkanlar yaradır.

Bədii mətnə antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqi onun ideoloji məqsədini müəyyən etməyə, ən başlıcası isə konkret ədəbi antroponimlərin qavranılması prosesində oxucu kütləsinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, antroponimlərin seçilməsi və bədii mətnə daxil edilməsi müəllifin niyyətini ifadə etməyə xidmət edən hədəf prosesidir. Dilçilərin onomastika sahəsində, xüsusən də poetik lüğətin tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri araşdıraraq hesab edirik ki, antroponimləri təhlil edərkən tədqiqatçıların elmi əsərlərini, o cümlədən antroponimlərin üslub funksiyaları problemlərini, poetik lüğətin öyrənilməsini nəzərə almaq vacibdir.

"Məhəllədəki uşaqlardan heç kim Dudunun əsl adını bilmirdi, hamı Duduya elə Dudu deyirdi. Dudu həddindən artıq kök idi, lap yekə də başı vardı. Ona həmişə balaqları çox enli sərin finka geyindirirdilər ki, baldırları yeyilib yara olmasın, həm də onun bədənində gələn şalvar yox idi. Dudunun başı həmişə əsirdi, ağzından da həmişə su tökülürdü. Dudu danışa bilmirdi, bir söz demək istəyəndə cürbəcür səslər çıxarırdı" [46, s.20].

Elçinin "Bir görüşün tarixçəsi" povestindən götürülən nümunədə biz Dadaş antroponiminin təkrar kimi işlənməsinə rast gəlirik. Belə ki, bu obraz adı yuxarıdakı abzasda altı dəfə işlənərək mətnyaratmada iştirak etmişdir.

Yazıçı Anarın da əsərlərində belə təkrarlara rast gəlinir:

"Hələ bütün bunlar dərdin yarısıymış, sən bir də görərdin ki, o julik Spartakı necə tərifləyib göyün yeddi qatına qaldırır Alya xanım. "Spartak belə, Spartak elə, dilindən düşmür arvadın Spartak. Arvadın həyasızlığına bax ki, düz Zivər xanımın gözünün içinə şappadan deyib ki, sən nahaq Zaur la Spartakı ten tutursan. Spartak hara, Zaur hara. Spartak müstəqil kişidir. Bir evin dayağıdır, Zaur isə öz ailəsini heç əməlli - başdlı saxlaya bilməz öz başına qalsa..." [50, s.305].

Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" əsərindən gətirilən bu nümunədə Zaur və Spartak antroponiminin təkrarına rast gəlinir. Belə ki, Zaur antroponimi altı, Spartak antroponimi isə yeddi dəfə təkrar kimi işlənərək mətn yaratmışdır. Müəllifin "Ağ liman" povestində başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

"57-ci ildə Sürəyyanın Nemətdən bir qızı da oldu. Sürəyyanın anası Bikə xala qızı Nemətə gedəndən bəri bir il idi onlarla küsü saxlayırdı. Sürəyyanın Nemətə getməsiylə heç cür barışa bilmirdi." Ay viravanın övladı, bizi el içində xar etdin. O cür kişinin arvadı, yaraşar ki, ərinin meyidi soyumamış belə dılğırın, usaq - musağın birinə getsin?! Əvvəl səndən neçə yaş balacadır. Sonra lüt - uryanın biridir, o necə ailə saxlayacaq, özünü, o böyründəki tifilləri necə dolandıracaq? " Bikə xala çox dedi, Sürəyya az eşitdi. Bikə xala da axırda qızının daşını atdı. Bir il qapısını açmadı" [50, s.35].

Əsərdən gətirilən bu nümunədə Nemət, Sürəyya, Bikə xala antroponimləri iştirak etmişdir. Belə ki, Nemət antroponimi üç, Sürəyya antroponimi üç, Bikə xala antroponimi də üç dəfə təkrar kimi işlənərək mətn yaratmışdır.

Hər bir yazıçının əsəri yaratmaqda müəyyən bir məqsədi vardır. Belə ki, müəllif müxtəlif onomastik vahidlərdən istifadə edərək, oxucunu məlumatlandırmağa, obraz haqqında müəyyən biliklərə yiyələnməyə, baş verən hadisələrə qarşı onun baxışını formalaşdırmağa çalışır. Bu zaman yazıçı dövr üçün səciyyəvi olan və yaxud yaşadığı mühitdə qəbul edilən xüsusi adlar sistemindən istifadə edir. Beləliklə, hər bir oxucu əsəri oxuyarkən obrazın antroponimi ilə tanış olur və onun haqqında əvvəlcədən müəyyən təsəvvürlərə sahib olur.

Bədii mətndə antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqi onun ideoloji məqsədini müəyyən etməyə, ən başlıcası isə konkret ədəbi antroponimlərin

qavranılması prosesində oxucu kütləsinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, antroponimlərin seçilməsi və bədii mətnə daxil edilməsi müəllifin niyyətini ifadə etməyə xidmət edən hədəf prosesidir. Dilçilərin onomastika sahəsində, xüsusən də poetik lüğətin tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri araşdıraraq hesab edirik ki, antroponimləri təhlil edərkən tədqiqatçıların elmi əsərlərini, o cümlədən antroponimlərin üslub funksiyaları problemlərini, poetik lüğətin öyrənilməsini nəzərə almaq vacibdir.

Bədii əsərdə iştirak edən hər bir antroponim obraz haqqında müəyyən bir məlumatı özündə daşıyır. Bir sıra müəlliflər oxucunun müsbət və mənfi obrazları əvvəlcədən anlaması, onları bir-birindən ayırması üçün bundan istifadə edirlər. Məsələn, "Bir gəncin manifesti" əsərindəki Mərdan, "Hekayəti - Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərindəki Hacı Nuru və s.

Müəllif müxtəlif onomastik vahidlərdən istifadə edərək bədii əsərdə müəyyən bir sistem yaratmağa çalışır, çünki burada baş verən hadisələr real həyatdakından əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, burada oxucu baş verən əhvalat, hadisələrin harda gerçəkləşdiyi, obrazların qohumluq münasibətləri, onların hansı işlə məşğul olduğu haqqında əvvəlcədən heç bir məlumata yiyələnmiş. O, əsəri oxuduqca bu suallarına cavab tapır.

Bir sıra tədqiqatçılar onomastik vahidlərin, xüsusilə, antroponimlərin bədii ədəbiyyatda xüsusi rola malik olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Belə ki, antroponimlərin ifadə etdiyi məna mətn daxilində, kontekst çərçivəsində üzə çıxır. Onomastik vahidlərin bədii əsərlərdə ifadə etdiyi gizli, əlavə mənaların üzə çıxmasında oxucunun fon bilikləri də mühüm rol oynayır.

Bədii mətnə antroponimlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqi onun ideoloji məqsədini müəyyən etməyə, ən başlıcası isə konkret ədəbi antroponimlərin qavranılması prosesində oxucu kütləsinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, antroponimlərin seçilməsi və bədii mətnə daxil edilməsi müəllifin niyyətini ifadə etməyə xidmət edən hədəf prosesidir. Dilçilərin onomastika sahəsində, xüsusən də poetik lüğətin tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri araşdıraraq hesab edirik ki, antroponimləri təhlil edərkən tədqiqatçıların elmi

əsərlərini, o cümlədən antroponimlərin üslub funksiyaları problemlərini, poetik lüğətin öyrənilməsini nəzərə almaq vacibdir.

Hər bir müəllif üçün xüsusi adın seçimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu adlar bir çox hallarda sətiraltı məna ifadə edir və bu mənanın çıxarılması oxucunun üzərinə düşür. Beləliklə, biz deyə bilərik ki, bədii əsərlərə daxil olan hər bir onomastik vahid onun meydana gəlməsi ilə əsaslı şəkildə əlaqəlidir.

NƏTİCƏ

Dissertasiyanın birinci fəslində Azərbaycanda mətn dilçiliyinə aid tədqiqatlar və mətnin kateqoriyaları haqqında məlumat verilir. Tədqiqat işində göstərilir ki, mətn linqivistikası dilçiliyimizdə işlənən yeni bir termindir və müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir.

1970-ci illərdə mətn dilçiliyinə aid tədqiqatlar, sintaktik vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuş işlərin həcmi kəskin şəkildə artdı, nəticədə “mətn dilçiliyi” adlı yeni elmi istiqamət meydana çıxdı. Eyni zamanda, dilçilikdə daha böyük vahidlərin diskurs səviyyəsində tədqiqi və nitqin qrammatik qolunun yaradılması haqqında fikirlər yaranmağa başlandı. Azərbaycan dilçiliyi tarixində mətn dilçiliyi problemlərinin ilk tədqiqatçısı, bu ixtisas üzrə proqramların ilk tərtibçisi, tədqiqata sistemli və məntiqi yanaşması ilə seçilən akademik K.M.Abdullayevin Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq mətn dilçiliyi problemlərinin araşdırılmasında əsaslı rol oynamışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslində mətnin formalaşmasında antroponimlərin rolu bədii ədəbiyyatdan gətirilən nümunələr əsasında ətraflı şərh olunmuşdur. Bədii əsərlərdə insan həyatının müxtəlif məqamları və hadisələri təsvir edilir. Bu məsələlər müxtəlif xarakterə və sosial statusa malik personajlar vasitəsilə əks olunur. Buna görə də, hər bir obrazın adlandırılmasının özünəməxsus cəhətləri meydana çıxır. Əsərdə iştirak edən hər bir antroponim yazıçının yaratdığı aləmlə obyektiv gerçəkliyi bir-birinə bağlayır. Beləliklə, personajın antroponimi obrazı yaradan əsas vasitəyə çevrilir. Yazıçı əsərdə iştirak edən şəxs adlarını assosiativ əlaqələrlə zənginləşdirməyə çalışır. Belə ki, onların bədii mətnə gətirdiyi məna mətnin özündə aşkar olunur və onların aktuallaşması oxucunun fon bilikləri vasitəsilə həyata keçir. Ümumiyyətlə, antroponimlər bədii ədəbiyyatda bir sıra vəzifələri yerinə yetirir:

1. Əsərdə iştirak edən obrazların antroponimləri onların yaşadığı dövr haqqında oxucuya ətraflı məlumat verir.
2. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri məhz antroponimlər vasitəsilə fərdiləşdirilir.
3. Obrazların antroponimləri vasitəsilə əsərə millilik gətirilir.

4. Düzgün seçilən hər bir antroponim oxucunun əsərə marağının artmasına səbəb olur.

5. Müəllif əsərin əsas ideyasının təsirli olması üçün obrazların antroponimlərindən üslubi vasitə kimi istifadə edir.

Əsərdəki hər bir obraz adı müəllifin yaratdığı aləm ilə obyektiv gerçəkliyi bir-birinə bağlayır. Şəxs adı əsərdə iştirak edən personajın obrazı haqqında məlumatları özündə toplayır. Belə ki, ad obrazı səciyyələndirir, onun peşəsi, vərdişləri haqqında fikirləri formalaşdırır. Poetik nitqdə xüsusi adlar fərdi bədii üslubun bəlağətli təzahürlərindən biridir, şairin fərdi üslubunu təsvir etmək üçün müəllifin bu söz qrupundan istifadəsinin orijinallığını müəyyən etmək lazımdır. Ədəbi personajın adı mənaca artmağa meyllidir. Xüsusi adların mənalarında semantik sürüşmələr, semantik əlaqələrin daimi yenidən bölüşdürülməsi var. Şübhəsiz ki, bədii mətnlərin üslubunu öyrənmək konkret əsərdə yer alan xüsusi adları öyrənmədən mümkün deyil.

Tədqiqat işində həmçinin antroponimlərin tədqiqi tarixi də araşdırılmışdır. Son illərdə antroponimlərin sistemləşdirilməsi, leksikoqrafik izahı sahəsində xeyli işlər görülmüşdür, lakin antroponimlərin tarixi inkişafı ilə bağlı hələ də ciddi tədqiqatlar aparılmamışdır. Məsələn, konkret tarixi dövrün antroponimlərini hərtərəfli tədqiq edən əsərlərin yazılmamağı buna misaldır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Aktual üzlənmə, mətn və diskurs. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2011, 272 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2017, 608 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM- İnnovation, 2016, 360 s.
4. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1982, 124 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (III cildə), II c. Bakı, Azərneşr, 1960, 906 s.
6. Babayev A. Dilçiliyə Giriş. Bakı, Mütərcim, 2017, 721 s.
7. Cəfərli Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 386 s.
8. Çobanov M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1998, 332 s.
9. Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1995, 126 s.
10. Əliyev K. Üslub haqqında söhbət. Bakı, Bilik cəmiyyəti, 1991, 52 s.
11. Hacıyeva Y. Azərbaycan dilində təxəllüslər. Bakı, Nurlan, 2003, 186 s.
12. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 306 s.
13. Həsənov H. Söz və ad. Bakı, Maarif, 1984, 98 s.
14. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2017, 190s.
15. Hüseyinzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrində türk mənşəli antroponimlər. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 152 s.
16. Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 282 s.
17. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları (II cildə) I c. Bakı, 2019. 280 s.

18. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları (II cilddə) II c. Bakı, Nurlan, 2004, 504 s.
19. Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı, Maarif, 1988, 286 s.
20. Qurbanov A. Türk antroponimlərinin inkişafı dövrləri. Bakı, Elm, 2000, 58 s.
21. Qurbanov A. Ümumi Dilçilik, I c. Bakı, Nurlan, 2004, 748 s.
22. Qurbanova F.A. Antroponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair (Altay dilləri materialları əsasında). Bakı, Elm, 2001, 134 s.
23. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144 s.
24. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
25. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, Maarif, 1979, 186 s.
26. Mikayılova Ə.N. Azərbaycan dilində ləqəblər. (nam.dis.avtoreferatı). Bakı, 2001.
27. Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya MMC, 2008, 302 s.
28. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, ADPU, 1997, 352 s.
29. Mollazadə S.M. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Elm, 1973, 44 s.
30. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, API, 1990, 100 s.
31. Mütəllibov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1988, 328 s.
32. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2002, 184 s.
33. Paşayev A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, Maarif, 1996, 208 s.
34. Paşa A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı: Maarif, 1997, 253 s.
35. Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, Bilik, 1969, 48 s.
36. Sədiyev Ş. Dil haqqında hekayələr. Bakı, Azərnəşr, 1959, 68 s.
37. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, ADPU, 1996, 159 s.
38. Verdiyeva Z. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı, Maarif, 1990, 226 s.
39. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, Elm, 1966, 156 s.

Rus dilində

40. Виноградов В.В. Грамматика русского языка. Т. N 1, М., 1969.
41. Галперин И. Р. О понятии "текст". - Лингвистика текста. Проблемы общего и германского языкознания. Изд-во Московского Университета, М., 1974.
42. Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., Наука, 1981.

Bədii ədəbiyyat

43. Axundov M.F. Komediyaalar, povest, şeirlər. Bakı, Yazıçı, 1982, 272 s.
44. Axundov M.F. Əsərləri (III cildə), II c, Bakı, Az. SSR EA nəşri, 1961, 576 s.
45. Axundov M.F. Əsərləri (III cildə), III c, Bakı, Az. SSR EA nəşri, 1962, 1961, 576 s.
46. Əfəndiyev E. Seçilmiş əsərləri (X cildə), II c. Bakı, Çınar-Çap, 2005, 523 s.
47. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif, 1987, 181s.
48. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, I c, 450 s.
49. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967, II c, 467 s.
50. Rızayev A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 416 s.
51. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
52. Vəzirov N. Məqalə və felyetonlar. Bakı, ADU, 1961, 102 s.

Lüğətlər

53. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1985, 68 s.
54. Abıyev A. Azərbaycan türk şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Nərgiz, 1998, 188 s.
55. A.Paşayev, A.Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, 190 s.
56. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, Çıraq, 2002, 400 s.
57. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cildə), IV c. Bakı, Elm, 1987, 542 s.